

O`zbekistan Respublikasi` Xali`q bilimlendiriw ministrliqi

A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`.

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`tetinin` 4^a-kurs talabasi`
Sayora Kadirekovani`n` «Qaraqalpaq xali`q yerteklerindegi
antonimlerdin` grammatikali`q bildiriliwi» degen temadag`i`

PITKERIW QA`NIGELIK
JUMI`SI

Ilimiy bashi`:

f.i.k. Seydullaeva D.

NO`KIS-2015

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakul`tet dekani`:
Kafedra baslıg`i`:
Ilimiy basshi`:

Allanazarov E.
Qurbanov M.
Seydullaeva D.

Tema: Qaraqalpaq xali`q yerteklerindeki antonimlerin`
grammatikalı`q bildiriliwi

Pitkeriw qa`nigelik
jumi`si`n jazı`wshi`

S.Kadirekova

Ma`mleketlik attestaciya komissiyasi`ni`n` qarari`:

Sayora Kadirekovani`n` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`na «___»
ball qoyı`lsi`n.

MAK basli`g`i`:

MAK ag`zalari`:

JOBAST:

KIRISIW

I BAP. ULƆWMA TIL BILIMINDE ANTONIMLERDIN ƆZERTLENIWI

1.1. LeksikaliƆq antonimler.

1.2. GrammatikaliƆq antonimler.

II BAP. QARAQALPAQ XALƆQ YERTEKLERINDEGI ANTONIMLERDIN ƆOLLANTLIƆWI

2.1. AtliƆq soƆz shaqabiƆnan jasalgƆan antonimler.

2.2. Kelbetlik soƆz shaqabiƆnan jasalgƆan antonimler.

2.3. RaƆwish soƆz shaqabiƆnan jasalgƆan antonimler

2.4. Feyil soƆz shaqabiƆnan jasalgƆan antonimler.

JUWMAQ

PaydalaniƆlgƆan aƆdebiyatlar dizimi.

JUMI'STIN SI'PATLAMASI

Temani`n` aktual`li`g`i`: Qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami`ndag`i` basli` na`rse so`zlik fond. Tildin` grammatikalı`q quri`li`si` menen so`zlik fondi` birden wo`zgeriske ushi`ramay uzaq da`wirler dawami`nda saqlani`p rawajlanadi`. Tildin` grammatikalı`q quri`li`si` so`zlik fondqa qarag`anda ju`da` a`ste rawajlanadi`. Wol jan`a qag`i`ydalar menen bayi`p baradi`. So`zlik fondti`n` qura-mi`ndag`i` ha`r bir so`z adamlar arasi`ndag`i` qari`m – qatnasti`, bir – birine tu`sinisiwdi, wo`z – ara pikir ali`si`wdi` a`melge asi`ri`w-shi` qural. Wol adamlar sanasi`ndag`i` woydi` jay g`ana bayanlap qoymastan, wog`an so`ylewshinin` ha`r tu`rli qatnasi`n da bildiredi. Demek, til yeki tu`rli xi`zmetti–kommunikativlik ha`m ekspressivlik - emocional`li`q xi`zmetti atqaradi`. Solay yeken, wonda awi`zeki ha`m jazba stil`lerdin` qurami`nda kelip, obrazli`li`q beriw ushi`n qollani`latug`i`n ha`m so`zlerdin` wo`tkirligin artti`ratug`i`n so`zler – antonimler dep tu`sinsek bersek te wori`nli` boladi` dep yesaplaymi`z. Bizin` jumi`si`mi`zdi`n` jan`ali`g`i` da sonnan ibarat, yag`ni`y a`sirler dawami`nda payda bolg`an ha`m a`wladtan -a`wladqa wo`tip, bizin` bu`gingi ku`nimizge jetip kelgen yerteklerdegi antonimlerdin` qollani`li`w wo`zgesheligin, atap aytqanda, qaraqalpaq xali`q yerteklerindegi antonimlerdin` stil`lik wo`zgesheli klerin u`yreniw boli`p tabi`ladi`. Bul ta`repinen jumi`s fol`klorli`q shi`g`armadag`i` teksti leksikalı`q ha`m grammatikalı`q tallaw ushi`n a`meliy jaqtan u`lken a`hmiyetke iye.

Jumi`sti`n` maqseti: Pitkeriw jumi`si`ni`n` tiykarg`i` maqseti qaraqalpaq xali`q yerteklerinde qollani`lg`an antonimlardin` stil`lik wo`zgesheliklerin ani`qlawg`a arnaladi`. Bizin` jumi`si`mi`zdi`n` maqseti tiykari`nan mi`na ma`selelekrdi wo`z ishine qanti`ydi`:

a) Jumi`sti`n` temasi`na sa`ykes ilimiy miynetler menen tani`si`w ha`m u`yrenip shi`g`i`w.

b) Antonimlardin` payda boli`wi`, tu`bir ha`m qosi`mtalar menen jasalg`an antonimlerdi yerteklerde beriliw wo`zgesheliklerine tallaw jasaw.

v) Leksicali`q antonimlardin` quri`li`si`n, wolardi`n` payda boli`wi`ndag`i` so`z shaqaplari`ni`n` qatnasi`n analizlew.

g) Qaraqalpaq xali`q yerteklerindeki antonimlardin` stil`lik wo`zgesheliklerin u`yreniw.

Jumi`sti`n` wazi`ypasi`: Biz pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda tilde bar materiallar negizinde tuwi`sqan tillerdegi ha`m tu`pkilikli wo`zimizdin` qaraqalpaq tilimizdeki antonimler boyi`nsha izertlewlerdin`, usi` ma`selege arnalg`an ilimiy monografiyalardi`, akademiya`li`q a`debiyatlaridi` basshi`li`qqa ala woti`ri`p, wo`zimiz ji`ynag`an materiallar tiykari`nda, sonday – aq antonimlardin` awi`zeki tilde paydalani`w sheberligi haqqi`ndag`i` wazi`ypalardi` izertlew maqsetinde xali`q yerteklerinin` til wo`zgesheligin ayri`qsha u`yreniwdi jumi`sti`n` wazi`ypasi` yetip belgiledik. Bizin` jumi`si`mi`zdi`n` tiykarg`i` wazi`ypasi` da mine usi`nnan ibarat.

Izertlew ob`ekti ha`m predmeti: Jumi`si`n` tiykarg`i` izertlew ob`ekti qaraqalpaq xali`q yertekleri. Fol`klordi`n` birinshi ha`m yekinshi tomi`.

Izertlew metodlari` ha`m usi`llari`: Jumi`sti` izertlew metodlari` leksika – grammatikali`q ha`m stilistikali`q metodlar boli`p, wonda tiykari`nan bayanlaw usi`li` paydalani`ldi`.

Jumi`sti`n` quri`li`si` ha`m ta`rtibi: Jumi`sti`n` quri`li`si` kirisiw, yeki bap, juwmaqlaw ha`m jumi`sti`n` son`i`nda paydalani`lg`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

Wori`nlang`an jumi`sti`n` tiykarg`i` na`tiyjeleri: awi`zeki ha`m jazba stil`de atqari`latug`i`n yerteklerdin` tilinde so`z jasaw formalari`ni`n` belgili worni` bar yekenligin ani`qlaw ha`m wolardi`n` stil`lik wo`zgesheliklerin belgiliw.

Antonim jasawshi` affiksler ayi`ri`m so`zlerge jalg`ani`p bir-birine tu`birles boli`p kelgen so`zlerdin` ma`nilerine ani`qli`q kirgizedi ha`m qanday da bir qosi`msha stil`lik ma`ni beredi.

KIRISIW

Adam woyi`ni`n` a`lwan tu`rli na`zik belgilerin bildiriwde, pikirlerdin` ani`q ha`m duri`s boli`wi`nda so`zler ha`r tu`rli grammatikalı`q formalar arqalı` wo`z-ara baylani`sqa – grammatikalı`q quri`li`sqa tu`sedi. Ma`selen, so`z qurami`mi`z dag`i` «du`n`ya, adam, bala, bul » so`zler tek leksikalı`q ma`nisi menen bir tutas tamamlang`an woydi` bildirmeydi. Wolar qatnas quralı` boli`wi` ushi`n grammatikalı`q quri`li`sqa tu`siwi kerek. Woni`n` ushi`n belgili formag`a iye boli`wi`, ko`mekshi so`zler yaki suffiksler ja`rdemi menen wo`z-ara baylani`si`wi`, tiyisli intonaciya menen ayti`li`wi` sha`rt. Jan`a joqari`da ayti`p wo`tken leksemalari`mi`z usi`nday belgilerge iye bolg`an jag`dayda g`ana tamamlang`an woy pikirdi, kommunikativlik xi`zmet atqaratug`i`n ga`pti payda yetedi. Solay yeken, til biliminin` leksikalogiya tarawi`nda ga`p qurami`nda qollani`latug`i`n leksemalar u`yreniledi. Bizdi qorshag`an ob`ektiv du`n`yadag`i` zatlardi`, qubi`li`slardi`, ha`reketlerdi, belgilerdi oboazli`li`q penen su`wretlewde antonimler belgili rol` atqaradi`.

Til biliminde, tekstlerde, klassik shayi`rlari`mi`zdi`n` qosi`q qatarlari`nda, fol`klorli`q shi`g`armalarda, awi`zeki so`ylesiwde antonimler yeki so`z arasi`ndag`i` qarama-qarsi` ma`nisin bildiredi. Mi`sali`:

1. Kelemen desen`, i`lashi`q

Ketemen desen`, jol ashı`q (xali`q maqali`)

2. Bul isler wo`zine ayan

Kimge payda kimge zi`yan (Berdaq)

3. Ashi`w dushpan aqi`l dos, aqi`li`n`a aqi`l qos (naqi`l)

Antonimlar predmettin` yamasa woni`n` belgisinin` qarama-qarsi`li`g`i`n yemes, al tek wolardi`n` ma`nilerinin` qarama-qarsi`li`g`i`n ko`rsetedi.¹

Antonim-gr. **anti-** «qarsi`», - **onyma-** «at, isim». Ma`nisi jag`i`nan bir-birne qarama-qarsi` so`zler, atamalar. Mi`sali`: az-ko`p, uzi`n-qi`sqa, jaqsi`-jaman, ma`rt-na`ma`rt, kel-ket, ji`lasam-ku`lsem t.b.

Tildegi dus kelgen so`zlerge antonim tawi`p qoyi`wg`a bolmaydi`. Termin boli`p yamasa terminin` qurami`nda kelgen so`zler antonimlik qa`siyetin joyi`tpaydi`.² Mi`sali`: «Aq da`r`ya», «Qara ten`iz», «Qara taw», «Aqmang`i`t» so`zlerinde antonimlik qarama-qarsi`li`q joq. Usi`g`an kerisinshe ayi`ri`m waqi`tlari` antonim yemes so`zler termin ma`nisinde antonim boli`wi` mu`mkin. Mi`sali`: Da`slep wol aqlarg`a qarsi` guresiwwshi qi`zi`llardi`n` otryadi`na kelip qosi`ldi` da, Junayi`txanni`n` baspashi`lari`na qarsi` gurestegi otryadi`n` qatari`nda xi`zmet yetkende de, bul minezin hesh qoydi`ra almaydi` (T.Qayi`pbergenov).

Bul ga`ptegi «aq-qi`zi`llar», «dos-dushpan» so`zleri si`yaqli` wo`z-ara antonim boli`p tur.

So`z ma`nisinin` ha`r turliligine qaray antonimlar turlishe boladi`. Bazi`bir so`zler wo`z ma`nisine qaray antonimlik qurami`ni`n` bir neshe tipin payda yetedi.

¹ Бердимуратов Е. Эдебий тилдин функциональ стильлериниң раўажланыўы менен карақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис 1973- жыл.

²Сол әдебият.

Mi`sali`, qatti` ha`m a`sten so`zlerinde ha`reket belgisi yag`ni`y woni`n` tez yamasa a`sten bolg`an juristi bildirse, yekinshi ta`repte so`ylewshinin` ga`pine baylani`sli` halda woni`n` pa`s yaki joqari` bolg`an dawi`sti` bildiredi. Mi`sali`:

U`yge kelsem wot jaq deydi,
Si`rtqa shi`qsam qoy baq deydi,
A`sten aytsan` san`raw deydi,
Qatti` aytsan` biybaq deydi.

Soday-aq qatti` so`zi jumsaq so`zi menen birge qarama-qarsi` ma`nini bildiriwshi so`zlerdin` ja`ne bir antonimlik jubayi`n duzedi ha`m so`zlerdin` mazmuni`na qaray ja`ne basqa turdegi ma`nini an`latadi`: qatti` nan, jumsaq nan. Solay yetip, wo`zinin` ma`nilerine qaray ayi`ri`m so`zler, mi`sali`, qatti` so`zi bir waqi`tti`n` wo`zinde a`sten so`zi menen qatti` ha`m a`sten formada, yekinshisinde jumsaq so`zi menen qatti` ha`m jumsaq formasi`nda antonimlik jubaylardi` duzip tur.

Solay yeken, sinonim so`zlerdin` antonimin tawi`p qoyi`w ha`m sinonim so`zlerdin` ma`nisinin` parqi`n ashi`p beriwge ja`rdem beredi.

Ko`p ma`nili so`zlerdin` antonimin birden tawi`p qoyi`w qi`yi`nraq. Sonli`qtan aldi` menen wolardi`n` qaysi` ma`nide turg`ani`n bilip qoyi`w kerek. Bul jerde bizge sinonimler ja`rdem beredi yag`ni`y ko`p ma`nili so`zge sinonimler tawi`p qoyi`p wolardi`n` ma`nilerin ani`qlawi`mi`zg`a boladi`.³ Mi`sali`:

³Шомахсудов А., Расулов И., Кунгуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент «Ўқутувчи» 1983. 49-бет

Jen`il-an`sat, antonimi won`ay-qi`yi`n, jen`il-ushqalaq, antonimi salmaqli`. Ayi`ri`m waqi`tlari` antonimler wo`zinin` qarama-qarsi` ma`ninin saqlap qalsa, ayi`ri`m jag`daylarda wo`zinin` antonimlik qa`siyetin joytadi`.⁴ Mi`sali`, qali`n` so`zinin` antonimi juqa: qali`n` qag`az-juqa qag`az, qali`n` oramal-juqa woramal. Lekin qali`n` so`zi wo`zinin` yekinshi bir ma`nisi menen juqa so`zi menen antonimi bolmaydi`. Mi`sali`, qali`n` dos-jaqi`n ma`nisinde, al «juqa dos» dep ayti`lmaydi`, al qali`n` shash-ti`g`i`z ma`nisinde «juqa shash» dep ha`m «beti qali`n`-beti juqa» dep ayti`lmaydi`.

Antonimler haqqi`nda Nasi`rov D.S., Bekbergenov A., Ja`rimbetov A. Russha-qaraqalpaqsha linvistikali`q terminler so`zliginde «1. Semantikali`q jaqtan biri birine qarama-qarsi` sapali`q ma`nidegi so`zler. Mi`sali`: jaqsi`-jaman, u`lken-kishi, tar-ken`, ali`s-jaqi`n ha`m t.b. 2. Korrelyativ si`pati`nda biri-birine qarama-qarsi` (ini-qari`ndas) so`zler, biri birine qarsi` qarati`lg`an ha`reketti bildiriwshi so`zler (keliw-ketiw) ha`m t.b.»⁵ degen pikir bildirip, antonimlerdin` zatti`n` belgisin, ha`rekettin` halati`n bildiriwshi tu`rlerine qarama-qarsi` ma`nidegi so`zlerden mi`sallar keltiredi.

Ayi`ri`m shi`g`armalarda ha`tteki bir so`z wo`z-wo`zine qarama-qarsi` ma`nide qollani`w mu`mkin. Wo`zbek tilinde bunday ha`diyseni birinshi boli`p proffessor S.Usmanov ayti`p wo`tken.

Al antonim so`zlerdegi ma`nilerinin` qarama-qarsi`li`g`i`n

⁴ Детская энциклопедия. Москва, 1968-жыл, 76-стр.

⁵Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәримбетов А. Русша-қарақалпақша линвистикалық терминлер сөзлиги. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 1979-жыл, 26-бет.

tu`sinik bolg`ani` ushi`n, wol bir so`z arqali` bildirile me, ko`p so`z arqali` bildirile me, bug`an qaramastan antonim dep atali`w kerek, dep wo`z-wo`zine qarama-qarsi` ma`nide bildirilgen bir so`zdi ha`m antonim so`zler qatarina` kiritedi. Avtor bunday antonimlardi ayi`ri`p qaraw maqsetinde ha`r qi`yli` so`zler arqali` qarama-qarsi` ma`nilerdi bildiriwdi formasi`z antonimler, bir so`z arqali` qarama-qarsi` ma`nini bildiriwshi formali` (omoantonimlar) dep ataydi`. Mi`sali`, tu`siw-miniw, bas-ayaq si`yaqli` so`zlerde yekinshi tip antonimlerge kirgizedi. Aytayi`q, «tu`siw» so`zini`n bir-birine qarama-qarsi` qoyi`li`wi`n to`mendegi mi`sallar menen da`lillew mu`mkin: Ha`mmen`iz za`ngiden tu`sin`. Balani` qushaqlap tramvayg`a tu`stim (G. Gulamov). Birinshi ga`ptegi tu`siw so`zi real zattan joqari`dan to`menge ha`m pa`sten joqari`g`a (tramvayg`a, mashinag`a miniw) jo`netilgen qarama-qarsi` ha`reketlerdi an`latadi`.⁶ Bunnan basqa morfologiyali`q ta`repten tu`rlishe duzilgen bir qi`yli` so`zge baylani`si`p kelgen «shi`g`i`w» so`zi qarama-qarsi` ma`nige iye boli`wi` mu`mkin.⁷ Mi`sali`, ku`yewge shi`g`i`w so`z dizbegi ku`yewge tiyiw yamasa turmi`sqa shi`g`i`w ma`nisi`n an`latsa, ku`yewden shi`g`i`w qarama-qarsi` ma`nili yerden aji`rali`w, ku`yewden aji`rasi`w ma`nisi`n an`latadi`. Kontekstte bul ja`ne de ani`g`i`raq ko`rinedi.

Qaraqalpaq xali`q yerteklerindeki antonimler waqi`yalardi` bir – birine qarama- qarsi` qoyi`w ushi`n ha`m stil`lik ta`repi`nen ko`rkemlew qurali` retinde antiteza boli`p xi`zmet etken. Antiteza-

⁶ Усманов С. Антонимлар. Тошкент, 1958. 35-бет

⁷ Рахматуллаев Ш. «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати» Тошкент, «Фан» 1964. 170-бет

grekshe so`z boli`p, antithesis-qarama-qarsi`. So`ylewdin` wo`tkirligin artti`ri`w maqsetinde bir frazada qarama-qarsi`, kontrast tu`siniklerdin` qollani`li`wi`. Antiteza-si`pati`, xarakteri, minezi, quri`li`si` jag`i`nan qarama-qarsi` yeki narseni qatara ali`p, bir-birine qarsi` qoyi`p su`wretleydi. Mi`sali`: Jurtqa a`sel, mag`an wo`t qaltasan` sen (I.Yusupov).

Antiteza haqqi`nda Nasi`rov D.S., Bekbergenov A., Ja`rimbetov A. Russha-qaraqalpaqsha linqvistikalik terminler so`zliginde «Biri birine antonim so`zlerdin` qatara qollani`li`wi`nan jasalg`an stilistikalik figura. Mi`sali`: Joq yedim, bar boldi`m, kamalg`a keldim (A`jiniyaz)»⁸ degen pikir bildirip, antitezalardi`n` qarama-qarsi` ma`nidegi so`zlerden jasali`p, bir ga`p ishinde qollani`li`wi`n aytadi`.

⁸Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәримбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. Нөкіс «Қарақалпақстан» баспасы, 1979-жыл, 26-бет.

I BAP. ULI`WMA TIL BILIMINDE ANTONIMLERDIN` IZERTLENIWI

Antonimler tildin` ku`shli stilistik qurallari`nan biri. Jazi`wshi`lar waqi`yani`, predmet ha`m ha`diyselerdin` kelbetin, qa`siyetlerindeki ayi`rmashi`li`qti` bir-birine qarama-qarsi` qoyi`p suwretlewde kontekstual antonimlerden paydalanadi`. Bizin` tilimizde, a`sirese, antonimlik dizbeklerde ju`da` ko`p qollani`ladi`. Mi`sali`, «qara» degen bir so`zdin` wo`zinde bir neshe ma`ni bar. Bul so`zdi morfologiyali`q jaqtan ali`p qara-g`ani`mi`zda «qara» birinshiden feyil formasi`nda kelse, al yekinshiden kelbetlik so`z shaqabi`nda qollani`ladi`. Ayi`ri`m wa-qi`tlari` bul so`z ga`p ishinde kelgende wo`zinin` feyillik, kelbet-lik qa`siyetin de joyti`ui`, awi`spali` ma`nide qollani`ladi`. Demek, wol kontekstlik antonim boladi`. Mi`sali`: Alg`an yeri jaratsa, qara qati`n aq bolar, iyesi duri`s qarasa ma`wbas ku`shik saq bolar. (Fol`klor)

Bul mi`saldag`i` qara-aq awi`spali` ma`nini berip tur yag`ni`y bul jerdegi «qara» degen «jaman qati`n» ma`nisinde qolani`li`p tur. Mi`sali`: Dos **ashi`ti`p** so`yleydi , dushpan **ku`ldirip** ,- dedi g`arri` Ma`wlik ko`p woylani`p woti`rmastan («G`arri` menen wo`giz» yerteginen).

Si`rti` **aq** ishi toli` **kir** yeken

Soni`n`dayi`n maqsi`mlari` bar yeken. (Womar)

Asi`qpag`an **suw** ishedu

Asi`qqan **uw** ishedu. (maqali`)

Bul mi`sallardag`i` ashi`ti`p-ku`ldirip, aq-kir, suw-uw degen jubaylardi`n` ha`r qaysi`si` turli so`z shaqaplari`ni`n` qatnasi`na qaramastan kontekstte antonimlik ma`nilerge iye boli`p tur.

Leksik ma`nisi jag`i`nan antonim bolmastan tek kontekstte qarama-qarsi` ma`nide jumsalatu`g`i`n so`zlerdi kontekstual antonimlar dep ataydi`. Biraq ayi`ri`m tilshilerdi`n` shi`g`armalari`nda antonimlar menen kontekstual antonimlardin` hesh ayi`rmashi`li`g`i`ni`n` joqli`g`i`n aytadi`. Mi`sali`, ayi`ri`m predmetlar bildiretug`i`n “duz ha`m qant” so`zleri antonim boli`p keledi. Ko`rinip turg`ani`nday bul jerde kontekstual antonimlar (duz ha`m qant) berilgen. Biraq buni` avtor leksikaki`q antonimlarga kiritadi.⁷ Bazi` bir tilshi ilimpazlar duz ha`m qant, wot ha`m suw so`zlerin antonimlar qatari`na kirgizedi.⁸

Biraq duz ha`m qant, wot ha`m suw so`zlerinin` leksikaki`q ma`nilerinde qarama-qarsi`li`q ko`rinbeydi. Demek, kontekstual antonimlar menen leksik antonimlar di to`mendegi usi`llar arqali` ayi`ri`wg`a boladi`.

1.1. LEKSIKALI`Q ANTONIMLAR

Leksikali`q antonimlar kontekstte ha`m kontekstten basqa waqi`tlari` ha`m antonimlik qa`siyetini saqlaydi`.

A) Kontekstlik antonimlar bolsa ayi`ri`m kontekstte qarama-qarsi` ma`nide qollani`ladi`, kontekstten ti`sqari`da biri yekinshisin biykarlaydi`. Mi`sali`:

⁷ Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. Тошкент, 1977-жыл.

⁸ Муталбаев С. “Морфология ва лексика” тарихидан қискача очерк. Тошкент, 1959-жыл, 198-бет.

1. Birewler ba`lent birewler pa`s

Birewler a`zelden na`ka`s. (I.Yusupov)

2. Jaqsi`ni`n` jamannan sorasan` qorqi`n`

Aspan, jer arasi` wonnan ko`p jaqi`n (.Yusupov)

3. **Ash** yekende **toq** yeken, ala g`arg`a azanshi`, qara g`arg`a qazanshi` yeken («Gu`lziyba» erteginen).

B) Leksikali`q antonimlerde ha`r yeki komponenti bir qi`yli so`zlerden ibarat boladi`. Mi`sali`:

1. Aqi`lsi`z wo`zin maqtaydi`

Aqmaqtin`n` u`lken-kishisi bolmaydi`. (xali`q naqi`li`)

2. Tislerimnin` suwi`n sori`p,

Dize bukkey tikke turi`p,

Ku`ni-tu`ni bali`q qi`ri`p,

Qi`sti` pa`lektin` ga`rdishi. (A`jiniyaz)

S) Yeki antonim so`zden leksikali`q antonimler duzilmeydi, biraq ayi`ri`m waqi`tlari` kontekstlik antonim juzege keledi. Mi`sali`: Bir so`zinin` **pali`** bar , bir so`zinin` **za`ha`ri**.

D) Leksik antonim so`zlerdin` bas ma`nilerin, kontekstlik antonim bolsa derlik ha`mme so`zlerdin` bas ma`ni wo`zlestirilgen tuwri` ha`m awi`spali` ma`nileri juzege keledi. Mi`sali`: Hayal kewli tas bolsa da, a`lle qay jeri paxtaday jumsaq, jipektey mami`q. (S.Axmetov) yamasa

Aytar yedim xali`qti`n` naqi`li`n wog`an

Adam tastan qatti`, gulden de na`zik. (I.Yusupov)

E) Leksikali`q antonimler sol til so`leminde uzaq waqi`t jasaydi`. Mi`sali`, uzaq-jaqi`n, jaqsi`-jaman si`yaqli` antonimler

bunnan bir neshe ji'llar aldi'n usi` formada yedi. Kontekstlik antonim so'ylewshinin` ga`pten paydalani`w qa`biletine baylani`sli` boladi`.Wolar ushi`n ani`q bir qa`lip bolmay tez-tez wo`zgerip bolmaydi`.

Antonimler u`sh turli boladi`:

1. LEKSIKALI`Q ANTONIMLER- Leksikali`q antonimler qarama-qarsi` ma`nili so`zlerden du`ziledi. Mi`sali`:

Man`layi`nan ag`i`p ter

Jaqsì` jamandi` si`nap ko`r. (Berdaq)

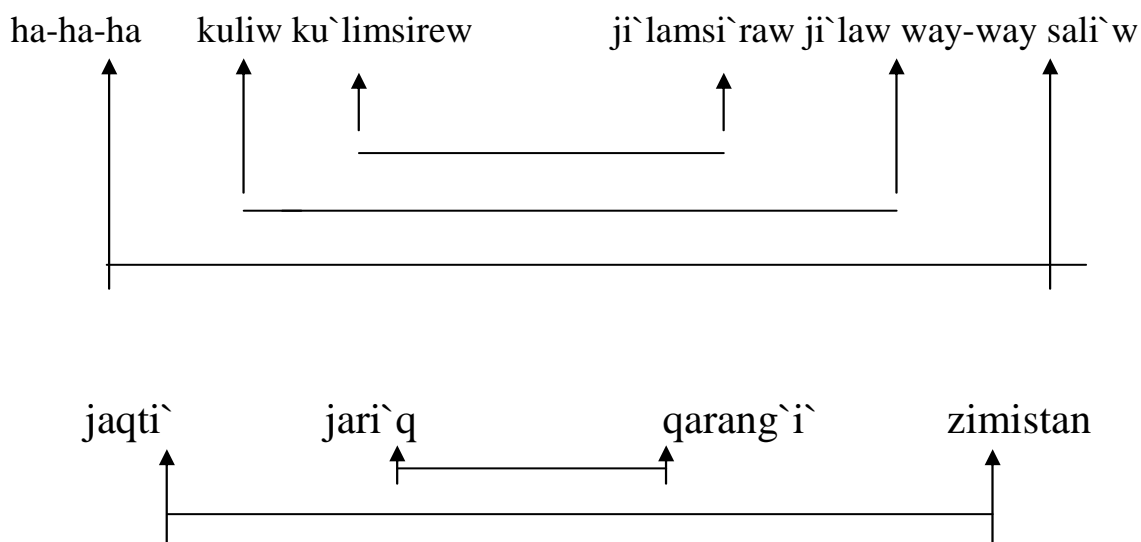
Ashshi` menen dushshi`ni` tatqan biler

Ali`s penen jaqi`ndi` jortqan biler. (naqi`l)

2. LEKSIKA-FRAZELOGIYALI`Q ANTONIMLER-Leksika-frazeologiyali`q antonimler qarama-qarsi` ma`nili so`z ha`m turaqli` so`z dizbeginen duziledi. Mi`sali`: «**Haq** adam quti`lar, **nahaq** adam tuti`lar» degen naqi`l usi`dan qalg`an yeken , -deydi (« Jeti sayaq ha`m ash diyxan» erteginen).

3. FRAZELOGIYALI`Q ANTONIMLER- Frazeologiyali`q antonimler yeki ta`repi de frazeologiyali`q so`z dizbeklerinen jasalg`an qarama-qarsi` ma`nili so`zlerden ibarat. Mi`sali`: Ushpag`a qanati` bolmaw- qabag`i`nan qar jawi`w. Murni`n ji`yi`ri`w- moyi`n womi`rtqasi`n u`ziw. Ala jipti kesiw-til tabi`si`w.

Bul mi`sallardag`i` az so`zli, teren` ma`nili frazeologiyali`q so`z dizbekleri ta`sirlilikti, obrazli`li`qti` do`retiwde antonimlerdin` u`lken rol` atqari`p turg`anli`g`i` wo`z-wo`zinen belgili boli`p tur.

Joqari`dag`i`day jag`daydag`i` so`zlerdin` wortasi`ndag`i` arali`q tu`siniklerdi yesapqa almawi` na`tiyjesinde ayi`ri`m qa`te kemshilikler ju`z beriwi mu`mkin. Ayi`ri`m tilshi ilimpazlardin` miynetlerinde antonim si`pati`nda qi`s-ba`ha`r, jaz-qi`s so`zleri beriledi. lekin ma`wsimler aylanasi`na ko`re qi`s-jaz antonim boli`p, bunda ba`ha`r arali`q tusinik yesaplanadi`. Sonday-aq ba`ha`r gu`z antonimine qarag`anda jaz logikali`q woray rolin atqaradi`. Ayi`ri`m ilimiy miynetlerde wo`mir ha`m wo`lim so`zleri antonim si`pati`nda tilge ali`nadi`. Degen menen bul yeki so`zdin` arasi`nda arali`q tusiniklerdi bildiretug`i`n logikali`q woray joq. Bunnan kelip shi`g`i`p wo`mir ha`m wo`lim so`zinin` wortasi`ndag`i` arali`q tusinik jasaw, wo`mir boli`wi` mu`mkin.

Bul qag`i`ydag`a a`mel qi`latug`i`n bolsaq, wonda sayi`z-shuqi`r so`zleri ha`m antonim bola almaydi`. Sebebi wolardın` biri suw halati`na qarata ali`nadi`. Suw halati` logikali`q woray dep qaralsa, na`tiyjede wolardın` ma`nilerin bir-birine qarama- qarsi` qoyi`p bolmaydi`.

1.2. GRAMMATIKALI`Q ANTONIMLER

Grammatikali`q antonimlar til biliminde birer qosi`mta-lardi`n` ja`rdemide payda boladi`, tiykari`nan tu`bir antonimlarga so`z jasawshi` affikslerdin` ja`rdemide payda bolip bir-birne qarama - qarsi` ma`nidegi so`zler do`reydi. Wolar ga`p ishinde qollani`li`p bir-birine qarama -qarsi` tu`sinikke iye bolg`an pikirlerdi payda etedi. Grammatikali`q antonim-lerdin` jasali`wi`n to`mendegishe usi`llarda ko`riwimizge boladi`:

1. Tildin` so`zlik qurami`nda qarama-qarsi` ma`nili ishki so`z buri`nnan belgili boladi`: al - alma , aytti`-aytpadi` ha`m t.b.
2. -shi ha`m -g`oy, -li` ha`m -siz affiksleri tiykari`nda antonim so`zler jasaladi`: wo`tirik+shi- rast+go`y, payda+li`- payda+si`z, sapa+li`-sapa+si`z.
3. Basqa tillerden so`z wo`zlestiriw na`tiyjesinde antonimlar juzege keledi: dos-dushpan (ta`jik-pari`ssha), quwani`sh-qayg`i` (arabsha), aktiv-passiv (rus-internacional`), azap-ra`ha`t (arabsha).

Grammatikali`q antonimlar ha`r qi`yli` so`z shaqaplarin`nan ha`m so`z dizbeklerinen de payda boladi`. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ma`nisi jag`i`nan bir-birine qarama-qarsi` keletug`i`n so`zlerdin` bir neshe turlerin ko`riwge boladi`. Wolar ko`binese to`mendegidey antonimlik jubaylardi` quraydi`:

1. Predmettin` sapasi`n, si`ni`n bildiretug`i`n so`zler arqali`: jaqsi`-jaman, qatti`-bos, qi`ysi`q-duziw, ras-wo`tirik, a`zzi-mi`qli` ha`m t.b.

Ko`pshilik jag`daylarda predmettin` sapasi`n bildiretug`i`n usi`nday antonimlar zatli`q belgilik ma`nide qollani`ladi`

Mi`salı̀: **Jamanlar** darg`azap bilip tas urar,

Jaqsı̀lar ayı̀bi`n` bolsa jası̀rar.

Qi`ysi`q adam du`ziw joldı̀ tan`lamas.

(Qaraqalpaq xalı`q maqalı̀)

2. Waqi`tqa, mezigilge, ma`wsige baylani`sli` so`zler arqalı̀ antonimlik jubaylar jasaladı̀: ku`n-tu`n, erte-kesh, jaz-qi`s, azanda-keshte ha`m t.b. Bular ko`rkem shi`g`armalarda ken`eygen ma`nisinde de antonimler boli`p keledi. Mi`salı̀:

Qi`s azabi` ba`rha` woyda,

Puxarag`a jaz keler me? (A`jiniyaz)

Ba`ha`ri qi`s boldı̀ kelmeden bir jaz. (A`jiniyaz)

Bul mi`sallardag`ı̀ qi`s, jaz so`zleri wo`zlerinin` tiykarg`ı̀ ma`nilerinde yag`ni`y ma`wsimdi bildirip tursa, yekinshiden qi`s ha`m jaz so`zleri awi`spalı̀ turinde qollanı`li`p yag`ni`y qi`s ha`m jaz arqalı̀ eziwshilik ha`m azatlı`q haqqı̀nda ga`p boli`p tur.

3. Turmi`sta adamlar arası̀nda qatnasi`qti`n` xarakterine, turmi`s jag`dayi`na balani`sli` payda bolg`an so`zler arqalı̀: dos-dushpan, bay-jarli`, ash-toq ha`m t.b. antonimler jasaladı̀.

Dosti`n`a go`sh tuwrat,

Dushpani`n`a qawi`n tildir. (Qaraqalpaq xalı`q naqi`li`)

Ashli`qta jegen zag`arani`n`,

Toqli`qta mazasi` ketpeydi. (Qaraqalpaq xalı`q naqi`li`)

4. Ken`islikte, ta`repti, wori`ndi` bildiretug`ı̀n so`zler arqalı̀: ishi-si`rti`, uzaq-jaqi`n, aldi`-arti` ha`m t.b. Mi`salı̀: Gezede jatqan jigit artqi` ayag`ı̀n tirenip, qoli`ndag`ı̀ sari` jaydi` bekkem uslap gezenip, moyni`ni`n` **asti`** dep, ju`rekti`n` **u`sti** dep birewin baylap

atadi` («Gu`lza`nze» yerteginen, 63- bet). Ko`zin` jaqsi`li`q ko`rsin, bunnan keyin patsha jerdin` **asti`ndag`i`**, **u`stindegi** ji`lanlardi`n` ha`mmesin aldi`ri`p, birim- birim aldi`mnan wo`tkerdi («Mashaqatli` turmi`s keshirgen jigit» erteginen 1-tom, 16 -bet).

5. Ha`reketti an`latatug`i`n so`zler arqali` antonimlik jubaylar jasaladi`: woti`r-tur, kel-ket, kir-shi`q ha`m t.b. Mi`sali`:

Kelgen da`wlet,

Ketken miynet. (Qaraqalpaq xali`q naqi`li`)

Yendi atan`a **bar**, bunda **kel** i`qti`yari`n`, balam, -,deydi («Jansap» yerteginen I – tom, 116- bet).

6. Antonimlik jubaylar predmetiin` ya qubi`li`sti`n` mug`dari`n an`latatug`i`n so`zler arqali`: ko`p-az, tar-ken`, iri-mayda h.t.b.

Yekinshiden **mayda** so`yleme, **iriden** so`yle, al u`shinshisi bolsa ha`ptesine bir ret u`stin`di jan`alap kiy («Aqi`lli` qati`n» yerteginen I tom, 256- bet).

Qayi`r qi`lsan` putin qi`l,

Jarti` qayi`r jaraspas. (Qaraqalpaq xali`q naqi`li`)

7. Antonimler wo`zinin` leksik-semantikali`q ma`nileri boyi`nsha ha`r qi`yli` tu`sinikti bildirip keliwi mu`mkin.

Ta`biyat qubi`li`slari`:

Ku`n i`si`g`an menen hawa wo`zgeriwi mu`mkin yaki tu`n suwi`q boladi`. Jazda salqi`n qi`sta i`ssi` wo`jire ta`rizli jay boladi`. (J.Aymurzaev).

8. Sezimdi, kewildi bildiriwshi so`zler arqali`: jaqsi` ko`riw-jek ko`riw, qayg`i`-quwani`sh, kuliw-ji`law ha`m t.b.

Dos ji`lati`p, dushpan kuldirip aytadi` (Qaraqalpaq xali`q naqi`li`)

Wo`mir di jaqsi` ko`riw, dushpandi` jek ko`riw-yekewide bir is, bir sezim. (N.Da`wqaraev).

9. Ren`di bildiretug`i`n: aq-qara si`yaqli` kelbetlik so`zler awi`spali` ma`nide qollani`ladi`. Mi`sali`:

Aq-qara qoylar ba`ride,

Wo`zimmn` qoyi`m wo`z jani`m. (I.Yusupov)

Bir ku`ni an` awlap kiyati`rsam, bir **aq** ji`lan menen bir **qara** ji`lan ekewinin` uri`si`p ati`rg`ani`ni`n` u`stinen shi`qti`m

(«Mashaqatli` turmi`s keshirgen jigit» yerteginen I tom, 36-bet).

Bunday ren`di bildiretug`i`n aq qara ha`m tag`i` basqalar-predmettin` turli belgilerin` atamalar`. Bul jerdegi aq-qara so`zleri bir-biri menen sali`sti`rg`anda seziletug`i`n ayri`qsha ren`lik wo`zgesheli kleri wolardi` qarama-qarsi`li`q ma`niler retinde tani`wg`a mu`mkinshilik beredi.

Antonimlerdi ani`qlawda biz wolardi` ma`nileri arasi`ndag`i` qatnasti`n` xarakterine qarawi`mi`z kerek. Ko`pshilik jag`daylarda usi` ma`niler arasi`ndag`i` qatnasqa qaray aytar, aytpas, da`mli, da`msiz usag`an a`piwayi` so`zlerdin` boli`msi`z ma`nige o`zgeriwin antonimiyali`q qubi`li`s dep qarawlar ushi`rasadi`. A`lbette, antonimlerdi biz so`zlerdin` bunday a`piwayi` turdegi boli`msi`z ma`ni tuwdi`ri`wshi` affikslerge iye bolg`an so`zlerdin` o`zindegi qarama-qarsi` ma`niden izlewimiz kerek. Mi`sali`, aqi`lli`-aqi`lsi`z degen so`zdin` tubiri aqi`l, wol usi` tubirge li`//siz affiksinin` qosi`li`wi` arqali` predmettin` bir belgisinin` barli`g`i`, al yekinshisinde sol belginin` joqli`g`i` tusinilip tur. Buni`n` ba`ride tek g`ana affikslerge baylani`sli` bolg`an ma`nilik wo`zgeristen

ibarat. Al aqìlli, aqmaq dep ayti`lsa wonda ha`r turli tubirlerge iye bolg`an so`zlerdin` qarama-qarsi` ma`nide yekenligin ko`remiz yag`ni`y bunday antonimlardi leksicali`q antonimlar qatari`na kirgizemiz.

Usi` si`yaqli` baxi`tli`-baxi`tsi`z tipidagi antonimlar basqa tillerde tubiri birdey ekvivalentke iye boli`wi`na qaramastan antonim yesaplanadi`. Mi`sali`: Счастливый-несчастливый.

Biraq ayi`ri`m tilshi ilimpazlar antonimlardin` internacional` yekenligin aytqan xalda bul tiykardag`i` so`zlerdin` antonim yekenligin biykarlaydi`.⁹ Ayi`ri`m waqi`tlari` tubiri ha`r qi`yli` so`zlerge qarag`anda tubiri birdey so`zlerde antonimlik da`reje ku`shli boladi`. Mi`sali`, jani`w-o`shiw so`zine qarag`anda baxi`tli`-baxi`tsi`z so`zining` antonimlik qarama-qarsi`li`g`i` ku`shlirek.

Tubiri bir so`zlerden antonim so`zlerdin` antonim boli`wi`-na -li`//-siz, na//na`, biy affiksleri pikirimizdin` da`lili bola aladi`.

Joqari`di` ayti`p wo`tkenimizdey ha`mme so`zlerden affikslar ja`rdeminde tubiri birdey antonimlar jasaw mu`mkin dep oylaw qa`te. Mi`sali`, da`pterli-da`ptersiz, radioli`-radiosi`z so`zlerin basqa tillerge, ma`selen, rus tiline so`zbe-so`z awdari`p bolmaydi`. Sebebi bul so`zde sinonimlik jubay joq. Mi`sali`:

da`pterli- с тетрадью,
da`ptersiz- без тетради,
radioli` - с радио,
radiosi`z-без радио.

⁹ Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. 1971-жыл, 14-бет

Bunday soʻzlar aniʻq bir leksik maʼni anʻlatpagʻaniʻ ushiʻn haʻm antonimlik daʻrejege iye yemes. Affiksler jaʻrdeminde qaysiʻ waqiʻtlariʻ antonim juzege keledi haʻm qanday jagʻdayda antonimlik qatar jasalmaydiʻ degen maʻsele usiʻ kuʻnge shekem aniʻq bir pikirge kelmegen. Aytiʻp woʻtkenimizdey birdey soʻzlerden antonim jasaliʻw ushiʻn ol aniʻq leksik maʻni bildiriwshi woʻz sinonimine iye bolsa antonim duziledi, degen pikirge aliʻp keldi. Miʻsaliʻ:

Baxiʻtliʻ-aʻwmetli, quwaniʻshliʻ, saodatliʻ

Baxiʻtsiʻz-aʻwmetsiz, baxtiʻ qara.

Kuʻshli-er jurek, batiʻr

Kuʻshsiz-naʻrimjan, aʻzzi.

Solay yetip, tubiri bir soʻzlerdinʻ antonimliligini belgilewshi kriteriyalar toʻmendegilerden ibarat:

1. Bunday soʻzler lesikaliʻq maʻnige iye boliʻwiʻ haʻm basqa tilge awdargʻanda da oʻz maʻnisi joytpaw tiyis.

2. Baxiʻtliʻ-baxiʻtsiʻz tipidagi soʻzlerdinʻ basqa tildegi ekvivalenti haʻm sol tilde woʻz-ara antonim boladiʻ. Miʻsaliʻ, rus tilinde schastliviʻy-neschastliviʻy, nemis tilinde glusrlish-unglusrlish.

3. Bunday soʻzler sol tildinʻ woʻzinde woʻzininʻ sinonimine iye boladiʻ. Antonimlerde ushiʻrasatugʻiʻn tartiʻsliʻ maʻselelerdinʻ jaʻne biri feyillerdinʻ boliʻmliʻ haʻm boliʻmsiʻz formalariʻnan antonim jasaliʻw boiʻp tabiʻladiʻ. Bul tubiri birdey soʻzlerden antonim jasaliʻw mashqalasiʻ menen baylaniʻsliʻ boliʻp, bul haqqiʻnda turlishe pikirler bildirilgen. Miʻsaliʻ: baziʻ bir

a`debiyatlarda : «Bir so`z din` boli`mli` ha`m boli`msi`z formalari` wo`z-ara bir-birine qarama-qarsi` qoyi`lsa da antonimlar qatari`na kirmeydi (oqi`g`an-oqi`mag`an, kelgen-kelmegen, barg`an-barmag`an)».¹⁰ Basqa a`debiyatlarda bolsa bug`an uli`wma qarama-qarsi` pikir aytadi` : feyillerdin` boli`mli` ha`m boli`msi`z turi antonimlar din` ayri`qsha bir tipin payda etedi (keldi-kelmedi, woqi`di`-woqi`madi`, jazdi`-jazbadi`). Bul ma`sele haqqi`nda bazi` bir a`debiyatlarda bir-birine qarama-qarsi` pikirlerdi ko`riwge boladi`. Mi`sali`: Wo.Azizov “Tilshunoslikka kirish”, “Hozirgi o`zbek adabiy tili” (Toshkent, I bap, 1966. -145).

Yesemuratovani`n` «Qaraqalpaq tili leksikasi`ni`n` ulli` revolyuciyanan keyingi rawajlanı`wi`» degen miynetinde «...Bir tubirge iye boli`mli` ha`m boli`msi`z ma`nidegi sonday-aq predmetke qanday da bir belginin` barli`g`i` ya joqli`g`i` ma`nisi`n an`latatug`i`n so`zlerde si`rttan qarag`anda da bular antonim yemes. Degen menen, bunday so`zler de antonimlar arqali` do`reytug`i`n kontrastli`q ma`nini beriwge ja`rdem beredi»¹¹ Tuwri`, feyildin` ko`plegen formalari`, ma`selen, ani`qli`q meyilindegi keldi-kelmedi si`yaqli` feyiller antonimlik jubaydi` payda ete almaydi`. Sebebi, bunda tek bir ha`reket (keldi) boli`p, wog`an qarama-qarsi` qoyi`li`wi` mu`mkin bolg`an yekinshi bir ha`reket joq boli`msi`zli`q formasi` yekinshi feyldegi ha`reketti biykar etedi. Biraq kelbetlik feyildi bunday dep ayti`wg`a bolmaydi`. Mi`sali`:

¹⁰ Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональ стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис 1973- жыл, 127-бет.

¹¹ Ключева В.Н. Проблема антонимов. Москва 1956-жыл, 83-бет

woqi`g`an so`zi «Russha- qaraqalpaqsha so`zlik» te gramotni`y so`zi menen awdarmalag`an. Bul woqi`mag`an so`zinin` negramotni`y dep awdarmalawg`a boladi` degendi bildiredi. Woqi`g`an ha`m woqi`mag`an so`zleri ga`pte qarama-qarsi` ma`nide jumsaladi`. Mi`sali`: Woqi`g`an bolsa ha`m woqi`mag`an jigutke uqsaydi`. (A. Qahhar). Woqi`g`an so`zinin` bilimli ha`m ilimli sinonimlerine, woqi`mag`an so`zinin` bilimsiz, ilimsiz si`yaqli` sinonimleri qarama-qarsi` ma`nide jumsaladi`. Mi`sali`: Bilimli wozar, bilimsiz tozar (naqi`l)

Kelbetlik feyildin` formalari`n alg`an pisken-pispegen so`zi ha`mme ma`nisi menen bir-birine qarama-qarsi` qoyi`ladi`. Mi`sali`: 1. Wo`z ma`nisinde: pisken-jetilisken, jese bolatug`i`n, tayar // pispegen-jetilispegen, shiyki, jewge bolmaytug`i`n

2. Awi`spali` ma`nide:

pisken- ta`jiribeli, isbilermen, jumi`si`na puxta.

pispegen-ta`jiribesiz, jumi`s bilmeytug`i`n .

3. Awi`spali` ma`nide:

Pisken - fizikali`q shi`ni`qqan.

Pispegen - fizikali`q jetilispegen,a`zzi.

Kelisken-kelispegen feyilleri tek awi`spali` ma`nisi menen antonim bola aladi` .

1. Kelisken-qa`ddi-qa`wmetli, formalin` .

2. Kelispegen-formasi`z, qa`ddi-qa`wmeti o`zine jaraspag`an.

Demek, usi` si`yaqli` feyillerdin` kelbetlik formasi` sol tilde so`z xali`ndag`i` sinonimlerde iye bolg`anda ha`m basqa tilge

awdarmalawg`a bolatug`i`n boli`mli`-boli`msi`z formalari`
antonimlik jubaydi` payda etiw mu`mkin.

Juwmaqlap aytqani`mi`zda, tubiri ha`r qi`yli` so`zler g`ana yemes, al tubiri birdey so`zler qarama-qarsi` tu`siniklerdi bildiredi. Qarama-qarsi` ma`niler ani`q ko`riniwi ushi`n antonim so`zlerdin` bir so`z shaqabi`nan bolg`ani` duri`s. So`z shaqabalari`ni`n` ba`rinen de antonimler birdey jasala bermeydi. Wolar ko`binese belgini, sapani` ha`m ha`reketti bildiriwshi so`z shaqablari`nda ushi`rasadi`.

II BAP. QARAQALPAQ XALIQ YERTEKLERINDEGI ANTONIMLERDIN QOLLANLIVI

Antonimlar tiykari`nan atli`q , kelbetlik, ra`wish, ha`m feyil so`z shaqablari`nan jasaladi`. Soni`n` menen birge antonimlar leksik ma`nige iye bolg`an basqa so`z shaqabalarina, ko`mekshi so`zlerden, mi`sali`, janapaylarda da boli`w mu`mkin: to`-tu-to`---to`t-to`t (tawi`qlarg`a baylani`sli`), ma`h-ma`h-ma`h---shw-shw (si`yi`rg`a baylani`sli`), pish-pish-pish---pish-pish (pi`shi`qqa baylani`sli`) ha`m t.b.

Ayi`ri`m waqi`tlari` ha`mme, hesh kim si`yaqli` almasi`qlar ha`m qarama-qarsi` ma`nilerdi bildiredi. Al kelbetlik antonimlar leksikali`q ma`nisi boyi`nsha to`mendegi toparlarg`a bo`linedi:

1. Adamlarg`a baylani`sli` bolg`an qa`siyetlerdi bildiretug`i`n kelbetlik antonimlar:

a) adamni`n` xarakterine baylani`sli` antonimlar: saqi`y-baqi`l, aq keuil-ishi qara, sada-xayyar, mu`layi`m-qopal h.t.b.

b) adamlardi`n` psixologiyasina baylani`sli` antonimlar: quwani`shli`-qapa, til alg`i`sh-aui`r minezli ha`m t.b.

v) adamlarda tabiiy turde juz beretug`i`n antonimlar: jen`di-jen`ildi, azat-tutqi`n, bay-jarli` ha`m t.b.

g) adamlardi`n` wo`z-ara mu`na`siybetin bildiretug`i`n antonimlar: dos-dushpan, tati`w-uri`s, g`a`rezli-g`a`rezsiz h.t.b.

d) adamlardi`n` fiziologiyali`q jag`dayi` menen baylani`sli` antonimlar : ku`shli-a`zzi, salamat-kesel, bati`r-qorqaq ha`m t.b.

2. Haywanlardin` xarakterin bildiretug`i`n antonimlar : juwas-ayg`i`r (at), juwas-qabawi`q (it), juwas-suzewik (si`yi`r).

a) haywanlardin`n` jasaw sharayati` ha`m fiziologiyasi`n bildiretug`i`n jabayi`-ma`deniy, qi`si`r-buwaz, shaqli`-toqalaq ha`m t.b.

3. Zatlarga`a tiyisli bolg`an qa`siyetlerdi bildiretug`i`n antonimlar :

a) ko`lemi, awi`rli`g`i`na baylani`sli` bolg`an antonimlar :u`lken-kishi, ken`-tar, uzi`n-qi`sqa.

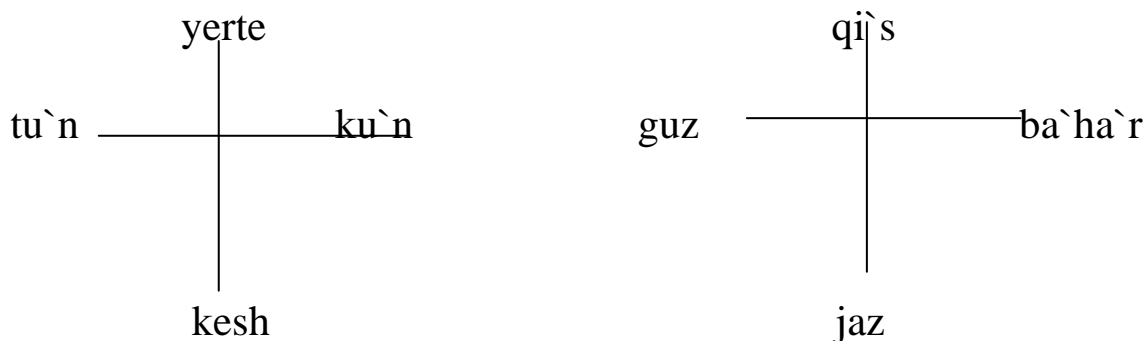
b) zatti`n` qa`siyetin, belgisin bildiretug`i`n antonimlar : wo`tkir-wo`tpes, qali`n`-juqa, shuqi`r-sayi`z.

v) da`min bildiretug`i`n antonimlar: ashshi`-dushshi`, mazali`-ashshi`, da`mli-da`msiz.

2.1. ATLI`Q SO`Z SHAQABI`NAN JASALG`AN ANTONIMLAR

Atli`q antonimlar temasi` quramali`raq boli`p, birqansha ma`selelerdi wo`z-ishine aladi`.Til biliminde waqi`t, zaman, ta`rep, ji`nsi` ha`m ag`aynshilikke baylani`sli` so`zlerdin` antonim boli`p yesaplani`wi` yele ani`q bir sheshimge kelmegen. Biraq rus til biliminde ayi`ri`m pikirler bar: «Sutkani`n` bir-birinen uzaq bo`limleri ha`m yen` ko`p jari`qli`q ha`m yen` ko`p qaran`g`i`li`qqa iye bolg`an bo`limleri (yerte-kesh, ku`n-tu`n) bir-birine antonim bolatug`i`nli`g`i`n bildiredi. Tilshi ilimpaz E.I. Radicheva waqi`t ha`m ta`repke baylani`sli` antonimlar di belgilew ushi`n sutka do`ngelek dep yesaplani`p, bul do`ngelek worayi`na wo`tkizilgen til si`zi`qlari`ni`n` qarama-qarsi` ta`repindegi noqatlar ha`m wolardi`n` atlari` bir-birine antonim yesaplanadi` dep ko`rsetedi. Sonday-aq bir ji`ldi` do`ngelek dep yesaplasaq, woni`n` qarama-qarsi`

ta`replerindegi ma`wsimlerin` atlari` bir-birine antonim boli`w mu`mkin degen juwmaqqa keledi:

Til bilimnde ji`ni`s ag`aynshilikke baylani`slil` : ata-ana, yer-hayal, bala-qi`z, wo`giz-si`yi`r, qoraz-tawi`q si`yaqli` so`zler bunnan neshe juz aldi`n antonimler qatari`na kirgizgen yedi.

Ha`zirgi waqi`tqa shekem woni` ayi`ri`m tilshi ilimpazlar antonimler qatari`na kirgizip kiyati`r. Biraq keyingi jarati`lg`an miynetlerde woni` logikali`q ha`m leksikali`q ta`repten teren` izertlenilip ji`ni`sqa baylani`slil` so`zler antonimler qatari`na kirgizilmegen. Mi`sali`, tilsh ilimpaz Ya.I.Gel`blu nemis tilindegi ji`ni`sqa baylani`slil` antonimlerdi ilimiy analiz jasadp «... брат и сестра, дядя и тетя, сын и дочь и.т д. не является антонимами»¹² dep juwmaq shi`g`aradi`.

Joqari`di`g`i` pikirlerge su`yengen xalda bul usag`an so`zler bir-biri menen qarama-qarsi` ma`nini bildirmeydi, wolar wo`z-ara logikali`q jaqtan ha`m geometriyali`q belgisi ta`repten qarama-qarsi` tu`sinikti bildirmeydi. Bala-qi`z, ag`a-apa usag`an so`zleri tek kontekstte antonimlik ma`nini bildiredi.

¹² Гельблуй Л.И. К истории возникновения антонимических отношений. 1969-жыл.

Atliq antonimlar leksikaliq manisi jag'innan to'mendegi toparlarga bo'linadi:

a) wo'z-ara mu'na'sibetti bildirivshi antonimlar: ag'ayin- biy-tani's, wo'z-wo'zge ha'm t.b.

b) adamlardin' ekonomikaliq turmi'sina baylani'sli' tu'sinikni bildiruvgin' antonimlar: bay-jarli', toqshi'li'q-jetispewshilik, molshi'li'q-joqshi'li'q ha'm t.b.

v) adamlardin' dun'yaga ko'z-qarasi'na baylani'sli' antonimlar : eski-jan'a, rawajlani'w-artta qali'w, zuli'm-erk h.t.b.

g) adamlardin' psixologiyaliq jag'dayi' ha'm minezine baylani'sli' bolgan antonimlar: quwani'sh-ashi'wlani'w, saqi'ylig'baqi'llig', mulayi'm-qopal ha'm t.b.

d) ku'ndelik turmi'sta u'rp-a'detke baylani'sli' tu'sinikni bildiredi : muxabbat-jerkenish, turmi's-wo'lim, toy-aza ha'm t.b.

e) ta'replerga baylani'sli' tu'siniklarni bildiredi: bati's-shig'is, won'-shep, aldi'-arti' h.t.b.

j) waqit' manisi menen baylani'sli' tu'siniklarni bildiredi: ba'ha'r-gu'z, qi's-jaz, yerte-kesh, saratan-qaxaman ha'm t.b.

z) joqari'dag'in' toparlarga kirmeytug'in' antonimlar: qaran'g'i'-jaqti', ras-wo'tirik, raxmet-qarg'is, aktiv-passiv, eksport-import, plyus-minus ha'm t.b. Biz yendi atliqlardin' antonim bolip yerteklerde qollani'li'wi'na mi'sallar keltirip atliq antonimlarga juvmaq jasaymiz. Mi'salar: Kim **zuli'mli'q** qilsa, **yerkinlikke** shiqpaydi («Ti'yi'n» 1-tom, 141-bet). **Bay** turi'p woylandi', men nede bolsa bir ku'n **jarli'ni'n'** u'yine bari'p qonayin' degen woyg'a keldi («Mashaqatli' turmi's keshirgene

jigit», I tom , 33-bet). Bala buni` **tu`si** yekenin yamasa **won`i`** yekenin bilmey, an` – tan` boli`p alg`a qarap ju`rip kete berdi («Qara atli` bala», I tom, 250-bet). **Menmenliktin`** zawali` bar, **kemliktin`** kamali` bar, balam, kamali`n`a jetersen` («Ti`yi`n», I tom, 141-bet).

Yeger qi`z ta`wir bolsa, shi`ra **shi`g`i`s** ta`repke qoyi`lsi`n,eger qi`zdi`n` ju`zi berman qarap ta`wir bolmasa shi`ra **bati`s** ta`repke qoyi`lsi`n... («Ag`ash at», II tom, 174 – bet).

Patsha kelgennen keyinendi jarli`ni`n` da qi`zi`n almayi`n, baydi`n`, patshani`n` da qi`zi`n almayi`n, bir diywana sayi`ldi`n` qi`zi`n alayi`n dep o`zine wo`zi sha`rt etedi. («Mashaqatli` turmi`s keshirgene jigit», 1-tom , 34-bet).

Bala buni` tu`si yekenin yamasa won`i` yekenin bilmey, an` – tan` qali`p, alg`a qarap ju`rip kete berdi («Qara atli` bala», 1-tom, 250-bet). Baydi`n` ko`p mali`ni`n` ishinnen, jarli`ni`n` jalg`i`z mali`na ushpa tiyedi-degen maqal da usi` shopannan qali`pti`, degendi aytadi` («Jalg`i`z qoyli` shopan ha`m sa`wdeger» 1-tom, 293-bet).

2.2. KELBETLIK SO`Z SHAQABI`NAN JASALG`AN ANTONIMLER

Kelbetlik so`z shaqabi` zatti`n` belgisin bildirip, wo`zinin` ani`qlaytug`i`n so`zi menen birge qollani`ladi`. Wol stilistikada ku`shli ko`rkemlew qurali` xi`zmetinde jumsaladi`. Ko`pshilik jag`dayda antiteza, kontras xi`zmetinede keledi. Kelbetliklerdin` antonim boli`p qollani`li`wi` haqqi`nda mi`nanday juwmaq jasasaq boladi`. Ma`selen, adamlarg`a ta`n bolg`an qa`siyetlerdi bildiriwshi

kelbetlik antonimlar, haywanatlarga ha'm zatlarga ta'n bolgan uli'wmali'q qa'siyetlerdi bildiriwshi antonimlar. Bul ta'repinen antonimlar to'mendegishe toparlarga aji'ratami'z:

a) adamlardi'n` minezine baylani'sli` bolgan antonimlar: saqi'y-si'qmar, kewilshek-sum, dana-nadan, ma`rt-na`ma`rt ha'm t.b. Mi`sali`: Biz qalmaqtin` xani` a`dilsiz boli'p, Shahabbi`z a`dil patsha degen menen ko`ship kelip ati'rg'an elmiz, - deydi («Shayxi`-Abbaz» 1-tom, 210-bet).

b) adamlardi'n` psixologiyali'q jag`dayi'n bildiriwshi kelbetlik antonimlar: quwani`shli`-qapa, mun`li`-zawi`qli`, shadli` – g`amli`, juwas – biyhaya ha'm t.b.

v) adamlardi'n` ta'biyg'i'y ju'z beretug'in` belgilerin bildiriwshi kelbetlik antonimlar: semiz-ari'q, jas-g`arri`, saw-kesel ha'm t.b. Mi`sali`: 1. Bul eldin` jasi`nan g`arri`si`na shekem mergen boli'pti`. Al Ari`q mergennin` balasi` bolsa er jetip «Semiz mergen» degen ataq ali'p, wol da a`kesindey da`wju`rek mergen boli'pti`. («Ari`q mergen» 1-tom, 105-bet). 2. So`ytip, aqi`lli` Biybish qi`z wo`zinin` aqi`li` menen aq bedenin aqi`lsi`z qartayg'an g`arri` xannan qutqari'p, wo`zinin` ten'i jas jigiske tiyedi («Jarli`ni`n` qi`zi`» 1-tom, 237-bet).

g) adamlardi'n` wo`z –ara qari`m –qatnasi`na baylani'sli` kelbetlik antonimlar: dos-dushpan, tati`w-iytli-pi`shi`qli` ha'm t.b. Mi`sali`: Natuwri`g`a qas yeken, tuwri`g`a dos yeken («Aq kewillinin` ati` azbaydi`, toni` tozbaydi`» 1-tom, 300-bet).

d) haywanatlardi'n` minezine, qa'siyetine, ren`ine baylani'sli` belgilerdi bildiriwshi kelbetlik antonimlar: aq-qara, juwas- tentek,

juwas- asaw, juwas –su`zewik ha`m t.b. Mi`sali`: - Bir ku`ni an` awlap qayti`p kiyati`rsam, bir aq ji`lan menen bir qara ji`lan ekewinin` uri`si`p ati`rg`ani`ni`n` u`stinen shi`qti`m («Mashaqatli` turmi`s keshirgen jigit» 1-tom, 36-bet). 2. Jansap qi`rq ku`n degende iri qumi`rsqani`n` ishinen alti` adam, jeti iytti berip, wo`ldim degende mayda qumi`ri`sqali`qqa shi`g`adi` («Jansap», 1-tom, 108-bet).

e) haywanatlardi`n` jasaw sharayati`n ha`m fiziologiyasi`n bildir-iwshi kelbetlik antonimler: jabayi` -u`y haywani`, qi`si`r-buwaz ha`m t.b.

j) zatlarg`a ta`n bolg`an qa`siyetti bildiriwshi kelbetlik antonimler: u`lken – kishi, jen`il – awi`r, ken`-tar, jen`il –zil, wo`tkir –topi`r, teren`- sayi`z, uzi`n-qi`sqqa ha`m t.b. Mi`sali`: 1. Bir waqlari` qarasaq qarni`mi`z salday boli`p, moyni`mi`z qi`lday boli`p kyetipti («Qi`rq awi`z wo`tirik aytqan tazsha bala», 1-tom, 351-bet). 2. Buni`n` qati`ni` da geren` yeken, bug`an tu`sinbey bir a`kelsem i`ssi` deysen`, bir a`kelsem suwi`q deysen`, men sira` sag`an–aq jaqqadi`m g`oy... («Geren`ler» 1-tom, 330-bet). 3. -Wo`zinnin` kewlim tarli`q yetpese, i`lashi`g`i`m ken`, sarayday, tu`se berin`ler,- depti, bala taq-taq yetip («Sheshen bala» 1-tom, 261-bet). 4. Kishi qi`zi`mdi` uslasan`, aman qalasan` ha`m sol qi`zi`mdi` beremen, al u`lken qi`zi`mni`n` birewin uslasan`, wo`lim jazasi`na buyi`ri`lasan`,-deydi («Aqqubay patsha» 1-tom, 30-bet).

z) mazani`, da`mdi bildiriwshi kelbetlik antonimler: mazali`-ashshi`, da`mli- biyda`m, shiyrin-da`msiz ha`m t.b. Mi`sali`: -Way,

a`tte-gene-ay, da`n **mazali`** yeken, saban **da`msiz** yeken,-dep hu`wlep a`rmanda qalg`an yeken o`giz («G`arri` menen wo`giz» 2 – tom, 320- bet).

Biz joqari`da keltirilgen kelbetliklerdin` antonim boli`p keliwin yerteklerde qollani`lg`an mi`sallar arqali` da`lillep , kelbetlik antonimlerge juwmaq jasaymi`z. Mi`salar: -Way, a`tte-gene-ay, da`n **mazali`** yeken ,saban **da`msiz** yeken,-dep hu`wlep a`rmanda qalg`an yeken o`giz («G`arri` menen wo`giz»g` –tom , qg`0- bet). So`ytip aqi`lli` Biybish qi`z wo`zinin` aqi`li` menen aq bedenin aqi`lsi`z qartayg`an **g`arri`** xannan qutqari`p, wo`zinin` ten`i **jas** jigitke tiyedi («Jarli`ni`n` qi`zi`» , I tom, 237 - bet).

Al **Ari`q mergennin`** balasi` bolsa yer jetip « **Semiz mergen**» degen ataq ali`p, wol da a`kesindey da`wju`rek mergen boli`pti` («Ari`q mergen», II tom, 105- bet). Bir waqlari` qarasaq qarni`mi`z **salday** boli`p, moyni`mi`z **qi`lday** boli`p kyetipti («Qi`rq awi`z o`tirik aytqan tazsha bala » , I tom, 351-bet). **Kishi** qi`zi`mdi` uslasan` aman qalasan` ha`m qi`zi`mdi` beremen,al **u`lken** qi`zi`mni`n` birewin uslasan`, wo`lim jazasi`na buyi`ri`lasan` , -deydi. («Aqqubay patsha», II tom, 30-bet). Biz qalmaqti`n` xani` **a`dilsiz** boli`p, Shahabbi`z **a`dil** patsha degen menen ko`ship kelip ati`rg`an yelmiz , -deydi («Shayxi` -Abbaz» I tom, 210- bet). Jansap qi`rq ku`n degende **iri** qumi`rsqani`n` ishinen alti` adam, jети iytti berip, wo`ldim degende **mayda** qumi`rsqali`qqa shi`g`adi («Jansap», I tom, 108-bet). Buni`n` qati`ni` da geren` yeken, bug`an tu`sinbey bir a`kelsem **i`ssi`** deysen`, bir a`kelsem **suwi`q**

deysen`, men sira` sag`an – aq jaqpadim g`oy... («Geren`ler» II tom , 330-bet).

2.3. RA`WISH SO`Z SHAQABI`NAN JASALG`AN ANTONIMLER

So`zlerdin` biri birine qarama-qarsi` qoyi`li`wi` arqali` wolardi`n` ma`nileri arasi`ndag`i` parq ashi`p ko`rsetiledi. Sonli`qtan da antonimlar ko`rkem a`debiyatta, publicistikada, xali`q a`wi`zyeki do`retpelerinde ko`plep ushi`rasadi`. Mi`sallar: Ko`pke juwi`rg`an azdan bos qaladi`. Ali`stan arbalag`ansha jaqi`nnan dorbala. Bir bar yeken, bir joq yeken, buri`ng`i` wo`tken zamanda kempir menen g`arri` bar yeken («Bu`kir shal» yerteginen).

Geypara so`zler jekke turg`anda biri biri menen antonim bolmasa, ayi`ri`m kontekstlerde qarama-qarsi` qoyi`li`p antonimlik xi`zmette keledi. Bunday antonimlarga kontekstlik antonimlar delinedi. Mi`sallar: Ashi`w dushpan, aqi`l dos, ashi`wi`n`a aqi`l qos (naqi`l) Antonimlar haqqi`nda so`z ketkende bir ha`diyse, bir mu`na`sibetke tiyisli bolg`an yeki qarama-qarsi` belgi na`zerde tuti`ladi`. Bul yeki belginin` wortasi`nda ha`mme waqi`t qanday da bir tu`siniklar jatadi`.

Ma`nileri bir-birine qarama-qarsi` qollani`latug`i`n ra`wishlarga antonim ra`wishlar delinedi. Antonim ra`wishlar: joqari`-to`men, yerte-kesh, arman-berman, uzaq-jaqi`n, az-ko`p, tez-a`ste, ku`ndiz-tu`nde, alda-arti` ha`m t.b. Ra`wishlerdin` ha`mme tu`ri antonimlik ma`nide qollani`la bermeydi. Is-ha`rekettin` waqi`t, wori`n, si`n, mug`dar-da`rejesin bildiretug`i`n ra`wishlar antonimlik

ma`nide qollani`ladi`. Mi`sali`: 1. Ana jerde de, mi`na jerde de sawdalar qi`zi`p ati`r («Asan genje» erteginen) antonimlar ori`n ra`wishi xi`zmetinde kelgen. 2. Ku`ndiz qumdi` aralap qoy bag`i`p, tu`nde tas dastani`p tawdi`n` buji`r tasi`ni`n` u`stinde jataman. («Aldar ko`senin` hiylesi» erteginen») –antonimlar waqi`t ra`wishi xi`zmetinde kelgen. 3. Tayag`i`n qolg`a ali`p, peshin beline shali`p bir neshe ku`n jol ju`rip, az g`ana yemes, mol ju`rip xanni`n` qi`zi` Xanshayi`mni`n` bag`i`na bari`p, bir jerinen syekirip ishke tu`sedi. (sonda)- antonimlar mug`dar-da`reje ra`wishi xi`zmetinde kelgen.

Ra`wish so`zlerdin` qarama-qarsi` ma`niligin ko`rsetiwshi belgilerdin` biri antonimlik jubay duziwshi komponentler arasi`nda arali`q tu`siniklerdin` payda boli`wi` yesapqa ali`nadi`. Mi`sali`: 1. –Ku`n shi`g`ardan shi`g`i`p turg`an qa`dimgi ku`n, al ku`n batardan da bir ku`n shi`g`i`pti` («Ti`yi`n» 1-tom, 141-bet). 2. Yeger qi`z ta`wir bolsa, shi`ra shi`g`i`s ta`repke qoyi`lsi`n, eger qi`zdi`n` ju`zi berman qarap ta`wir bolmasa, shi`ra bati`s ta`repke qoyi`lsi`n... («Ag`ash at» 2-tom, 174 – bet). 3. – Yegerde, balam, bir jurtqa barati`rg`ani`n`da jolda kesh bolsa, barati`rg`an jerin` uzaq bolsa, jol bwoyi`nda jati`wg`a tuwra kelse, **oyda** jatpa, **do`nde** jat («Aqi`lli` bala», 2-tom, 305- bet) 4. Wolar ku`nin zorg`a ko`rip, **bir ku`n tapsa, bir ku`n tappay** biraz ji`l wo`mir su`ripti («Muradi`na jetken ashi`q-lar», 1-tom, 42- bet).

Bul keltirilgen da`slepki u`sh ga`ptegi antonimlar isha`rekettin` arali`q ma`ninin bildirip, wori`n ra`wishi xi`zmetinde kelgen, al son`g`i`si` waqi`t ra`wishi xi`zmetinde kelgen.

Sunday-aq ha`r qanday ra`wishten bolg`an antonimlar kontekste, konteksten ti`sqari` turg`anda da antonimlik qa`siyetini saqlay olmaydi`. Al kontekstlik antonimlar tek ayi`ri`m kontekste g`ana qarama- qarsi` ma`nide qollani`li`p, konteksten bo`lek biri yekinshisin payda etpeydi. Ma`selen, Qudi`qti`n` awzi`na bari`p u`n`ilse, tu`binde shi`rqi`rap bir hayal: -Meni shi`g`ari`p ali`n`lar, men mu`sa`pirmen,- dep baqi`radi`. («Bilgish shopan», 1-tom, 310-bet)- bul mi`salda **awzi**, **tu`bi** so`zleri ori`n ra`wishlar boli`p, ga`p ishshinde, yag`ni`y kontekstlik antonimlar boli`p tur.

Ma`nileri bir-birine qarama-qarsi` bolg`an yerteli-kesh, azli`-ko`pli, arman-berman, anda-mi`nda, yersili-qarsi`li`, bu`gin-erten si`yaqli` juplasi`p qollani`lg`an ra`wishlar antonimlik qatarlarda duze olmaydi`. Wunday ra`wishlar antonimlik ma`nidegi jup ra`wishlar boladi`, yag`ni`y juplasi`p kelgen antonimlar uli`wmalasti`ri`w ma`nisine iye boladi`. Mi`sali`: Ari`-beri quwadi`, jete olmaydi` («Bati`r bala»)

Antonimlar tek g`ana tu`bir ha`m do`rendi so`zlerden g`ana yemes, al so`z dizbeklerinen de jasaladi`. Mi`sali`: Sol zamatta ati`n shaqi`ri`p minip aladi` da, won`i`nan kelgenin won`g`a, soldan kelgenin solg`a qag`i`p taslap jez ti`rnaqlar yelinen asi`g`i`p shi`g`i`p ketipti («Ari`q mergen» 1-tom, 103-bet)

Ra`wish antonimlar qospa so`zlerden, jup ha`m ta`kirar so`zlerden, sonday – aq frazeologiyali`q birliklerden de jasaladi`. Mi`sali`: Wot jag`i`p wu`yer-bu`yerdin so`ylesip woti`rg`anda, birewi so`z qozg`aydi`. («Jalg`i`z qoyli` shopan ha`m sawdager»).

Ra`wish so`z shaqabi`nan jasalg`an antonimlar leksikali`q qollani`li`wi` boyi`nsha to`mendegishe jasaladi`:

a) Ha`rekettin` isleniwi menen baylani`sli` bolg`an ra`wish antonimlar : tez-a`sten, birge-bo`lek, ma`jbu`riy-i`qti`yari`y, taza-go`ne. Mi`sali`: Abdulla barmay-aq qoysam, qa`yter yeken dep woylani`p turadi` da, qoy barayi`n, barmasam nama`rttin` isi bwolar, menin` hayali`m wo`zi`qti`yari` menene patshag`a tiygen be yamasa patsha yeriksiz ali`p toy berip ati`rg`an ba, wo`z ko`zim menen ko`reyin, deydi de, ju`re beredi. («To`rt Abdulla» yerteginen).

b) Ha`rekettin` isleniw worni` ha`m jo`nelisi menen baylani`si`wi`nan bolg`an antonimlar: ali`s-jaqi`n, aldi`n-keyin, yerte-kesh, si`rt-ish, ha`mme waqi`t-hesh qashan. Mi`sallar: 1. Qumi`rsqalardi`n` ininin` ishindegisi si`rtqa, si`rttag`i`si` ishke kirip, jaynap-jasnep qaladi` («Asan genje»). 2. Shopan ku`ndiz ti`nbay, tu`nde jatpay qasqi`rg`a qoy jegizbepti, biraq sharshap wo`lermen halg`a jetipti («Jalg`i`z qoyli` shopan ha`m sawdager»).

v) Ha`reket yaki belginin` mug`dari`n bildiretug`i`n antonimlar: ko`p-az, arti`q-kem, toli`-bos. Mi`sali`: Az ju`rip, ko`p ju`rip bayag`i` shopanni`n` awi`li`na bir ku`nlik jol g`ana qaladi`. («Jalg`i`z qoyli` shopan ha`m sawdager»).

g) Ha`rekettin` qanday maqsette ju`zege keliwin bildiretug`i`n antonimlar: bilqastan-bile tura, bilmey-jortag`a.

Biz joqari`da ra`wish so`z shaqablari`ni`n` antonim si`pati`nda keliwin, yerteklerdegi mi`sallar arqali` ko`rip, ra`wishtin` barli`q ma`nili tu`rleri bir – birine qarama- qarsi` antonimlik qa`siyette kele

bermewin ko`rip wo`ttik, biraq bunday juwmaq shi`g`ari`wdan awlaqpi`z, sebebi pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zdi`n` materiallari` qaraqalpaq xali`q yerteklerindegi tekstlerden ali`ndi`. Ra`wishlerden bolg`an antonimlerde yele de teren`irek izertlewdi talap yetedi.

2.4. FEYIL SO`Z SHAQABI`NAN JASALG`AN ANTONIMLER

Feyil wo`zinin` qollani`li`wi` ha`m jasali`wi` boyi`nsha antonimlik birlikte u`lken wori`n iyeleydi. Kelbetlik ha`m ra`wishlerden antonim jasali`wi` menen feyil so`zlerden de antonim jasali`w mu`mkin. Mi`sali`: jas-qartayg`an, bay-jarli`, tez-a`sten si`yaqli` kelbetlik ra`wish so`zleri antonim bolg`ani`nday, jasari`w-qartayi`w, bayi`w-kambag`allasi`w, tezlesiw-a`stenlew usag`an so`zlerde antonimlik qarsi`li`q bar. Bunnan ti`sqari` kiriw-shi`g`i`w, keliw-ketiw, tusiw-miniw, ji`ynali`w-tarqali`w so`zleri jo`netilgen ha`reketti bildirip, feyil antonimler qatari`na kirgiziledi. Bul jag`daydi` to`mendegi tablica arqali` da ko`riwimizge boladi`.

Turleri	Ishki bo`liniwi	Tu`sinik	
1. So`zlik antonimiya	Leksikali`q antonimiya	Qarama-qarsi` ma`nili leksemalar	Mazali`-ashshi`, ba`lent-pa`s, jaqsi`-jaman.
	Frazeologiyali`q antonimiya	Qarama-qarsi` ma`nili frazeologizmler jag`dayi`	Jerge uri`w-ko`kke ko`teriw.
	Leksika-frazeologiyali`q antonimiya	Qarama-qarsi` ma`nili leksemalar ha`m frazeologizmler jag`dayi`	qayg`i`-to`besi ko`kke jetiw, quwani`shli`-qabag`i`nan qar jawi`w.
2. Grammatikali`q antonimiya	Affiksial antonimiya	Qarama-qarsi` ma`nili affiksial morfemalar jag`dayi`	-li`,`-siz: suwli`-suwsi`z. Biy: biymaza Na: naduri`s
3. Semantikali`q antonimiya		Bir leksemani`n` qarama-qarsi` ma`nide qollani`li`wi`	Tusiw-joqari`dan to`menge ha`reket yetiw ko`teriliw-to`mennen joqari`g`a ha`reket yetiw.

Feyil antonimlardin` leksik ma`nisi rus ha`m qazaq til biliminde jaqsi` izertlengen. Antonimlardin` ma`ni ta`repien klassifikaciyalani`wi`na baylani`sli` ayi`ri`m antonimler wo`zinin` tuwri` ma`nisi adam ha`m haywanlarg`a tiyisli qa`siyetlerdi bildirse, awi`spali` ma`nide jansi`z na`rselerge tiyisli belgilerdi bildiriwi mu`mkin. Feyil so`z shaqabi` awi`zeki ha`m jazba stil`de ju`da` wo`nimli qollani`latug`i`n so`zler topari`n qamti`ydi`.

Antonimiyada feyil antonimler u`lken wori`n iyeleydi. Wolar leksikali`q ma`nilerine qaray to`mendegi tu`rlerge bo`linedi:

a) qarama -qarsi` ha`reketti bildiriwshi feyil antonimler: kelmek-ketpek, barmaq- qaytpaq ha`m t.b.

b) zatti`n` jag`dayi`na, awhali`na baylani`sli` feyil antonimler: ashpaq-japbaq, tolti`rmaq- bosatpaq ha`m t.b.

v) adamlarg`a tiyisli bolg`an jag`daydi` ha`m qatnasti` bildiriwshi feyil antonimler: ali`w- beriw, almaq- satpaq ha`m t.b.

g) uli`wma bir – birine qarama -qarsi`, biri yekinshisin payda wetetug`i`n ha`reketlerdi bildiriwshi feyil antonimler: jani`w- wo`shiw, ko`geriw – soli`w, jasarmaq – qartaymaq ha`m t.b.

d) haywanatlardi`n` jasaw sharayati`n, qi`ymi`l-ha`reketinen bildiriwshi feyil antonimler: woti`ri`w-ju`riw, ushi`w-qoni`w, bari`w-keliw ha`m t.b. Mi`sali`: Wol wozi`p ketken son` Worazi`mbet ne qi`lari`n bilmey, qayg`i`ri`p kiyati`rsa, aldi`nan birese ushi`p, birese qoni`p ju`rgen bir qara torg`aydi`n` palapani`n uslap aladi`, woni` qoyni`na ti`g`i`p, da`wdin` u`yine jetedi («Qorqi`ni`shti` jen`gen adam» 1-tom, 156-bet).

So`zimizdin` juwmag`i`nda, feyillerdin` antonim boli`p keliwin yerteklerde qollani`lg`an mi`sallar arqali` da`lillep , feyil antonimlerge juwmaq jasaymi`z. Mi`salar: ...ren`ki solg`an ju`zin sezdirgendey do`n`gelek qara ko`zin **bir ashi`p, bir jumi`p** ko`p ku`nler turmastan jatadi` («Tazsha balag`a tabi`lg`an qi`z» II tom, 343- bet).

Babani`n` sheginiwi ma`tdal yeken ,bir u`lken qara qus kelip tu-li`pti` ko`terip ali`p **ushi`p**, da`r`yani`n` arjag`i`na bari`p ,tawdi`n` basi`na **qong`an** jerinde terini ji`rtadi` («Jansap», I tom, 109-bet). Patshag`a bayag`i` Shayxi` –Abbazdi`n` aytqan so`zi ma`lim, kelgen bayg`a «yesigin`di jel ashi`p, jel japsi`n» dep ko`shege jar urdi`ri`pti` ... («Shayxi` –Abbaz», II tom , 211-bet).

JUWMAQ

Antonimlar haqqida soʻz ketkende bir haʼdiyse, bir muʼnaʼsibetke tiyisli bolgʼan yeki qarama-qarsiʼ belgi naʼzerde tutiʼladiʼ. Bul belgininʼ wortasiʼnda haʼmme waqiʼt qanday da bir tuʼsiniklar jatadiʼ. Miʼsaliʼ, jaqsiʼ-ortasha-jaman, keshegi-buʼgingi-ertenʼgi, woʼtken -haʼzirgi-kelesi siʼyaqliʼ soʼzlerden buʼgingi haʼm haʼzirgi soʼzleri logikaliʼq woray yesaplanadiʼ. Sonday-aq baʼlent-paʼs soʼzlerin antonim siʼpatiʼnda tegisilik uʼstindegi bwoyiʼ tuʼrlishe naʼrselerga qarap yemes tegisliktinʼ uʼstingi haʼm astiʼngʼi taʼrepiʼndegi tuʼsiniklarga qaray qollaniʼw muʼmkin.

Demek, logikaliʼq woray qagʼiʼydasiʼ til biliminde janʼa bir maʼsele boliʼp, ele oniʼ haʼr taʼrepleme izertlep uʼyreniwge tuwra keledi.

Solay yetip, biz pitkeriw qaʼnigelik jumiʼsiʼmiʼzda soʼzlerdinʼ barliʼq maʼnileri menen bir – birine qarama- qarsiʼ antonimlik qaʼsiyetke kire aliʼwiʼ, yaki kire almasliʼgʼiʼna qaray leksikaliʼq haʼm kontekstlik antonimlar dep uʼyrendik. Leksikaliʼq antonimlar kontekste, konteksten tiʼsqariʼ turgʼanda da antonimlik qaʼsiyetin saqlay aladiʼ. Al kontekstlik antonimlar tek ayiʼriʼm kontekste gʼana qarama-qarsiʼ maʼnide qollaniʼliʼp, konteksten boʼlek biri yekinshisin payda etpeydi. Wolar poeziyada, prozada haʼm folʼklorliʼq shiʼgʼarmalarda koʼplep ushiʼrasadiʼ.

Qaraqalpaq xaliʼq yerteklerindeki antonimlar waqiʼyalardiʼ bir – birine qarama- qarsiʼ qoyiʼw ushiʼn haʼm stilʼlik taʼrepiʼnen koʼrkemlew quraliʼ retinde antiteza boliʼp xiʼzmet etken.

Atliq antonimlar temasi quramali raq bolip, birqansha ma'selelerdi wo'z-ishine aladi. Til biliminde jini's, ag'aynshilikke baylani'sli: ata-ana, yer-hayal, bala-qiz, o'giz-siyir, qoraz-tawiq siyaqli so'zlar antonimlar qatari'na kirgizilgen edi. Biroq keyingi do'retilgen ilimiy miynetlerde oni logikaliq ha'm leksikaliq ta'repten teren izertlenilip, jini'sqa baylani'sli so'zlar antonimlar qatari'na kirgizilmegen. Atliq antonimlar leksikaliq ma'nisi jag'inan to'mendegi toparlarga bo'linedi:

a) wo'z-ara mu'na'sibetti bildiriwshi antonimlar: ag'ayin-biytani's, o'z-o'zge ha'm t.b.

b) adamlardi'n ekonomikaliq turmi'sina baylani'sli tu'sinikti bildiretug'in antonimlar: bay-jarli, toqshi'liq-jetispewshilik, molshi'liq-joqshi'liq ha'm t.b.

v) adamlardi'n dun'yag'a ko'z-qarasi'na baylani'sli antonimlar: eski-jan'a, rawajlani'w-artta qali'w, zuli'm-erk ha'm t.b.

g) adamlardi'n psixologiyaliq jag'dayi ha'm minezine baylani'sli bolgan antonimlar: quwani'sh-ashi'wlani'w, saqi'ylig-baqi'lliq, mulayi'm-qopal ha'm t.b.

d) ku'ndelik turmi'sta u'rp-a'detke baylani'sli tu'sinikti bildiredi : muhabbat-jerkenish, tiri-o'li, toy-aza ha'm t.b.

e) ta'replerge baylani'sli tu'siniklerdi bildiredi: bati's-shig'is, on'-shep, aldi'-arti ha'm t.b.

j) waqit ma'nisi menen baylani'sli tu'siniklerdi bildiredi: ba'har-guz, qis-jaz, erte-kesh, saratan-qahaman ha'm t.b.

z) joqari`dag`i` toparlarg`a kirmeytug`i`n antonimlar: qaran`g`i`-jaqtı`, ras-o`tirik, raxmet-qarg`i`s, aktiv-passiv, eksport-import, plus-minus t.b.

Mi`sali`: Baydi`n` ko`p mali`ni`n` ishinnen, jarli`ni`n` jalg`i`z mali`na ushpa tiyedi-degen maqal da usi` shopannan qali`pti`, degendi aytadi` («Jalg`i`z qoyli` shopan ha`m sa`wdeger» yerteginen, 1-tom, 293-bet).

Kelbetlik so`z shaqabi` zatti`n` belgisin bildirip, wo`zinin` ani`qlaytug`i`n so`zi menen birge qollani`ladi`. Wol stilistikada ku`shli ko`rkemlew qurali` xi`zmetinde jumsaladi`. Ko`pshilik jag`dayda antiteza, kontras xi`zmetinede keledi. Kelbetliklerdin` antonim boli`p qollani`li`wi` haqqi`nda mi`nanday juwmaq jasasaq boladi`. Ma`selen, adamlarg`a ta`n bolg`an qa`siyetlerdi bildiriwshi kelbetlik antonimlar, haywanatlarg`a ha`m zatlarg`a ta`n bolg`an uli`wmali`q qa`siyetlerdi bildiriwshi antonimlar. Bul ta`repinen antonimlar to`mendegishe toparlarg`a aji`ratami`z:

a) adamlardi`n` minezine baylani`sli` bolg`an antonimlar: saqi`y-si`qmar, kewilshék–sum, dana–nadan, ma`rt–na`ma`rt ha`m t.b.

b) adamlardi`n` wo`z –ara qari`m –qatnasi`na baylani`sli` kelbetlik antonimlar: dos-dushpan, tati`w–iytli-pi`shi`qli` ha`m t.b.

v) adamlardi`n` ta`biyg`i`y ju`z beretug`i`n belgilerin bildiriwshi kelbetlik antonimlar: semiz-ari`q, jas-g`arri`, saw-kesel ha`m t.b.

g) mazani`, da`mdi bildiriwshi kelbetlik antonimlar: mazali`-ashshi`, da`mli- biyda`m, shiyrin-da`msiz ha`m t.b.

d) haywanatlardıñ minezine, qa'siyetine, ren'ine, ko'lemine baylanı'sli' belgilerdi bildiriwshi kelbetlik antonimler: juwas-tentek, juwas- asaw, juwas –su'zewik ha'm t.b.

e) haywanatlardıñ ren'ine baylanı'sli' bolg'an kelbetlik antonimler.

j) zatlarg'a ta'n bolg'an qa'siyetti bildiriwshi kelbetlik antonimler: u'lken – kishi, jen'il – awi'r, ken'-tar, jen'il –zil, wo'tkir –topi'r, teren' - sayi'z, uzi'n-qi'sqa ha'm t.b.

Mi'sali': Buni'n' qati'ni' da geren' yeken, bug'an tu'sinbey bir a'kelsem i'ssi' deysen', bir a'kelsem suwi'q deysen', men sira' sag'an–aq jaqpadim g'oy... («Geren'ler» yerteginen, 1-tom, 330-bet)

Ma'nileri bir-birine qarama-qarsi' qollani'latug'in ra'wishlerge antonim ra'wishler delinedi: joqari'-to'men, erte-kesh, arman-berman, uzaq-jaqi'n, az-ko'p, tez-a'ste, ku'ndiz-tu'nde, alda-arti' ha'm t.b. Ra'wishlerdin' ha'mme tu'ri antonimlik ma'nide qollani'la bermeydi. Is-ha'rekettin' waqi't, ori'n, si'n, mug'dar-da'rejesin bildiretug'in ra'wishler antonimlik ma'nide qollani'ladi'. Mi'sali': Ku'ndiz qumdi' aralap qoy bag'i'p, tu'nde tas dastani'p tawdi'n' buji'r tasi'ni'n' u'stinde jataman. («Aldar ko'senin' hiylesi» yerteginen»).

Ra'wish so'zlerdin' qarama-qarsi' ma'niligini ko'rsetiwshi belgilerdin' biri antonimlik jubay du'ziwshi komponentler arasi'nda arali'q tu'siniklerdin' payda bolı'wi' yesapqa ali'nadi'.

Ra'wish so'z shaqabi'nan jasalg'an antonimler leksikalı'q qollani'li'wi' boyi'nsha to'mendegishe jasaladi':

a) Ha`rekettin` isleniwi menen baylani`sli` bolg`an ra`wish antonimler: tez-a`sten, birge-bo`lek, ma`jbu`riy-i`qti`yari`y, taza-go`ne.

b) Ha`rekettin` isleniw worni` ha`m jo`nelisi menen baylani`si`wi`nan bolg`an antonimler: ali`s-jaqi`n, aldi`n-keyin, erte-kesh, si`rt-ish, ha`mme waqi`t-hesh qashan ha`m t.b..

v) Ha`reket yaki belginin` mug`dari`n bildiretug`i`n antonimler: ko`p-az, arti`q-kem, toli`-bos ha`m t.b.

Mi`sali`: Az ju`rip, ko`p ju`rip bayag`i` shopanni`n` awi`li`na bir ku`nlik jol g`ana qaladi`. («Jalg`i`z qoyli` shopan ha`m sawdager»).

Feyil wo`zinin` qollani`li`wi` ha`m jasali`wi` boyi`nsha antonimlik birlikte u`lken wori`n iyeleydi. Kelbetlik ha`m ra`wishlerden antonim jasali`wi` menen feyil so`zlerden de antonim jasali`w mu`mkin. Mi`sali`: jas-qartayg`an, bay-jarli`, tez-a`sten si`yaqli` kelbetlik ra`wish so`zleri antonim bolg`ani`nday, jasari`w-qartayi`w, bayi`w-kambag`allasi`w, tezlesiw-a`stenlew usag`an so`zlerde antonimlik qarsi`li`q bar. Bunnan ti`sqari` kiriw-shi`g`i`w, keliw-ketiw, tusiw-miniw, ji`ynali`w-tarqali`w so`zleri jo`netilgen ha`reketti bildirip, feyil antonimler qatari`na kirgiziledi. Wolar leksikali`q ma`nilerine qaray to`mendegi tu`rlerge bo`linedi:

a) qarama -qarsi` ha`reketti bildiriwshi feyil antonimler: kelmek-ketpek, barmaq- qaytpaq ha`m t.b.

b) zatti`n` jag`dayi`na, awhali`na baylani`sli` feyil antonimler: ashpaq-japbaq, tolti`rmaq- bosatpaq ha`m t.b.

v) adamlarg`a tiyisli bolg`an jag`daydi` ha`m qatnasti` bildiriw-shi feyil antonimler: soramaq- bermek, almaq- satpaq ha`m t.b.

g) uli`wma bir – birine qarama -qarsi`, biri yekinshisin payda etetug`i`n ha`reketlerdi bildiriwshi feyil antonimler: jani`w-wo`shiw, ko`geriw – soli`w, jasarmaq – qartaymaq ha`m t.b.

d) haywanatlardi`n` jasaw sharayati`n, qi`ymi`l-ha`reketine ha`m fiziologiyasi`n bildiriwshi kelbetlik antonimler: jabayi`-u`y haywani`, qi`si`r-buwaz ha`m t.b. Mi`sali`: wol wozi`p ketken son` Worazi`mbet ne qi`lari`n bilmey, qayg`i`ri`p kiyati`rsa, aldi`nan birese ushi`p, birese qoni`p ju`rgen bir qara torg`aydi`n` palapani`n uslap aladi`, woni` qoyni`na ti`g`i`p, da`wdin` u`yine jetedi («Qorqi`ni`shti` jen`gen adam» yerteginen, 1-tom, 156-bet).

Paydalani`lg`an a`debiyatlar dizimi:

1. Баскаков Н.А.Каракалпакский язык. Том 4, Лексика. Нөкис-1996.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональ стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис-1973.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тили. Лексика. Нөкис-1964.
4. Бердимуратов Е.Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы,1964-жыл.
5. Бекбергенов А.Синонимлер хәм антонимлер. «Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер». Нөкис-1971.
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис «Билим» баспасы, 1990-жыл.
7. Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. 1971.
8. Гельблуй Л.И. К истории возникновения антонимичных отношений. 1969-жыл.
9. Детская энциклопедия. Москва , 1968-жыл
- 10 Ключева В.Н. Проблема антонимов. Москва 1956-жыл.
11. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық) I-II том, Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 1977- жыл.
12. Қәлендеров М..Қарақалпақ тилиндеги синонимлер. Нөкис -1979.
13. Қудайбергенов М., Баширов Т. Қарақалпақ тили антонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис «Билим», 1995 -жыл.

14. Муталбаев С. “Морфология ва лексика” тарихдан қисқача очерк. Тошкент-1959.
15. Нурманов А. Расулов Р. “Ўзбек тили жадвалларида” Тошкент «Ўқитувчи», 1993.
16. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәримбетов А. Русша-қарақалпақша линвистикалық терминлер сөзлиги. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 1979-жыл.
17. Рахматуллаев Ш. “Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати” Тошкент, «Фан» нашриёти, 1964.
18. Сейдуллаева Д. Қарақалпақ тилинің стилистикасы пәни бойынша лабораториялық жумыслар. Тошкент «Фан» нашриёти, 2007.
17. Усманов С. Антонимлар. Тошкент-1958.
20. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент «Ўқитувчи» нашриети, 1983.
21. Шанский Н.М. “Лексика современного русского языка” Москва-1964.
22. Шомахсудов А., Расулов И., Кунгуров Р., Рустамов Ҳ. Узбек тили стилистикаси. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1983.
23. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. Тошкент-1966.

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты
Қарақалпақ тил хәм әдебияты факультетиниң питкерийүши курс талабасы
Саёра Кадирекованың «Қарақалпақ халық ертеклериндеги
антонимлердиң грамматикалык билдирилиўи» деген темадағы питкерийү
қәнигелик жумысына

СЫН

Түркий тил билиминде көркем шығармалардың, әсиресе, поэзиялык, прозалық, сондай-ақ аўызеки сөйлеў тилинде қолланылған сөзлердиң келип шығыў тарийхын, қолланылыў өрисин, олардың грамматикасын изертлеў хәм үйрениў хәзирги ўақытта актуаль мәселелердиң бири болып есапланады. Усы тәрәпинен жумыстың темасы дурыс таңлап алынған.

Талаба жумысты жазыўда төмендегише мақсет қояды:

1. Жумыстың темасына сәйкес илимий мийнетлер менен танысыў хәм үйренип шығыў;
2. Антонимлердиң пайда болыўы, түбир хәм қосымталар менен жасалған антонимлерди ертеклерде берилиў өзгешеликлерине таллаў жасаў;
3. Лексикалык антонимлердиң қурылысын, олардың пайда болыўындағы сөз шақапларының қатнасын анализлеў.

Ол жумысына илимий көз-қараста жантасып, қарақалпақ халық ертеклеринде қолланылған антонимлердиң лексикалык хәм грамматикалык өзгешеликлерине, сондай –ақ сөз шақапларына тийисли антонимлердиң түрлерине мысаллар келтирип өз мақсетине жеткен.

Саёра Кадирекова жумысты жазып питкерийүде тийисли әдебиятлар менен танысқан, пикирлерин дәлиллеўде қарақалпақ фольклорынан дәл мысаллар алып, улыўма нәтийжелер тийкарында жуўмақ жасаған.

Сонлықтан Саёра Кадирекованың «Қарақалпақ халық ертеклериндеги антонимлердиң грамматикалык билдирилиўи» деп аталған питкерийү қәнигелик жумысын жақлаўға жиберийүге хәм жақсы деп баҳалаўға турарлық деп есаплаймыз.

Пикир билдириўши:

Өзбек тил билими кафедрасының
баслығы ф.и.к. М.Қудаярова

Әжинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ тил хәм әдебияты
факультетиниң 4^а курс талабасы Саёра Кадирекованың
«Қарақалпақ халық ертеклериндеги антонимлердиң грамматикалық
билдирилиўи» деген темадағы питкерийү қәнигелик жумысына илимий
басшы Д.Сейдуллаеваның жуўмақлаўшы
П И К И Р И

Питкерийүши Саёра Кадирекова «Қарақалпақ халық ертеклериндеги антонимлердиң грамматикалық билдирилиўи» деп аталған питкерийү қәнигелик жумысын толық жазып питкерди.

Қәнигелик питкерийү жумысы улыўма сыпатлама, кирисиў, еки бап, жуўмақ хәм пайдаланылған әдебиятлар дизиминен ибарат.

Саёра Кадирекова жумысты жазыў барысында темаға байланыслы илимий-теориялық әдебиятлар менен танысып, олардан өнимли пайдаланды. Темаға байланыслы мысалларды изертлеп илимий, анық, кең түрде мазмунлы пикирлер билдирип жуўмақ жасады.

Питкерийү қәнигелик жумысының биринши бабы «Улыўма тил билиминде антонимлердиң изертлениўи» деп аталып, онда қарақалпақ тил билиминде антонимлердиң изертлениўи ҳаққында кеңинен шолыў жасап, лексикалық антонимлер, грамматикалық антонимлер туўралы илимпазлардың пикирлерине тоқтаған хәм өзбетинше жуўмақ шығарып, илимий көз-қарасларын билдирген.

Ал жумыстың екинши бабы «Қарақалпақ халық ертеклериндеги антонимлердиң қолланылыўы деп аталып, онда қарақалпақ халық ертеклеринде қолланылған антонимлердиң атлық сөз шақабынан, келбетлик сөз шақабынан, рәўиш сөз шақабынан хәм феийл сөз шақабынан жасалған түрлерине мысаллар келтирип өз пикирлерин баянлаўға ҳәрекет еткен.

Жумыстың соңында жуўмақ жасалып, тема бойынша кирисиў бөлиминде қойылған талапларға ерискенлиги ҳаққында айтылған. Пикиримизди жуўмақластыра келип, С. Кадирекова зәрүрли теориялық әдебиятларды жетерли дәрежеде үйренип шыққанлығын хәм жумысты сапалы орынлаўға ерискенлигин есапқа алып, биз жумыс толық питкен хәм мәмлекетлик аттестация комиссиясына усыныўға ылайықлы деп есаплаймыз.

Илимий басшы:

ф.и.к., доц. Сейдуллаева Д.Ю.

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Қарақалпақ тил хәм әдебияты факультетиниң питкерийүши курс талабасы Саёра Кадирекованың «Қарақалпақ халық ертеклериндеги антонимлердиң грамматикалық билдирилиўи» деген темадағы питкерийү қәнигелик жумысына

СЫН

Антонимлер тилдиң күшли көркемлеў қуралларының бири. Жазыўшылар ўақыяны, предмет хәм хәдийселердиң келбетин, қәсийетлериндеги айырмашылықты бир-бирине қарама-қарсы қойып суўретлеўде контекстуал антонимлерден пайдаланады. Бизиң тилимизде, әсиресе, антонимлик дизбеклер жүдә көп қолланылады.

Антонимлер тийкарынан атлық, келбетлик, рәўиш хәм фәйил сөз шақабларынан жасалады. Соның менен бирге антонимлер лексик мәниге ийе болған басқа сөз шақабаларына, көмекши сөзлерден де жасалады. Талабаның жумысы «Қарақалпақ халық ертеклериндеги антонимлердиң грамматикалық билдирилиўи» деп аталады, солай екен питкерийүшиниң таңлаған темасы хәм баянлаған мазмунында антонимлердиң барлық өзгешеликлерин ертеклерде қолланылған антонимлеридиң шеңберинде ашып берийүге қаратылған, буны келтирилген мысаллардан көрийүге болады.

Питкерийүши жумыстың кирисиў бөлиминде қарақалпақ тилиндеги антонимлер ҳаққында толық мағлыўмат берген.

Биринши хәм екинши бабында улыўма тил билиминде антонимлердиң изертлениўи, қарақалпақ халық ертеклериндеги антонимлердиң қолланылыўы, сөз шақабы хызметинде келген антонимлердиң түрлерине мысаллар келтирип өз пикирлерин баянлаған. Әдебиятлардан Р.Шукуровтың «Ўзбек тилида антонимлар», М. Қудайбергенов хәм Т. Башировлардың авторлығындағы «Қарақалпақ тили антонимлериниң қысқаша сөзлиги» мийнетлеринен орынлы пайдаланған. Буннан тысқары, қарақалпақ тилиниң дәстүрий грамматикаларынан өзине зәрүрли мағлыўматларды алған хәм тема бойынша анық, дурыс таллаўды әмелге асырған. Жумыс илимий стильге сай, логикалық избе-изликте баянланған.

Жумыстың сәйкес талапларға муўапық орынланғанлығын есапқа алып, жақлаў ушын Мәмлекетлик аттестация комиссиясына усыныўға болады.

Пикир билдириўши:

ҚМУ қарақалпақ тил билими
кафедрасының баслығы,
ф.и.д., проф. М.Қудайбергенов